

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ПРЕЗИДЕНТІ ЖАНЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор

Болат СҰЛТАНОВ,

ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ директоры

Жауапты редактор

Үлес НЫСАНБЕК

Шығаруға жауапты:

А. Арзықұлов

Беттеу

А. Жұмағалиева

Редакция мекен-жайы:

Қазақстан Республикасы,

050010, Алматы қаласы,

Достық даңғылы, 87-б

ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (727) 264-34-04

Факс (727) 264-49-95

E-mail: office@kisi.kz

www.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық

келісім министрлігінде 2003 ж.

19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы

№ 4526-Ж куәлік берілген.

Индекс 74007

Журналда жарияланған материалдарды

көшіріп басқан, микрофильмдеген

жағдайда журналға сілтеме жасалынуы

міндетті. Жарияланған мақала

авторларының пікірі редакция

көзқарасын білдірмеуі мүмкін.

ЖК «Волкова Е.В.» баспаханасында

басылып шығарылды.

050010, Алматы қ., Райымбек даң., 212/1.

Таралымы 500 дана.

ҚР ПРЕЗИДЕНТІ Н.НАЗАРБАЕВТЫҢ ЖОЛДАУЫ ЖОЛДАРЫНАН

Алмас Арзықұлов

Негізгі міндет – алға қойылған мақсаттарды
жүзеге асыру

4

СЫРТҚЫ САЯСАТ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

Айгүл Тұяқбаева

Орталық Азия – Германияның сыртқы
саясатында

9

Дәулет Байғара

Халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің
теориялық-әдістемелік аспектілері.....

19

ІШКІ САЯСАТ

Лидия Кармазина

Саяси жүйелердің ауыспалы кезеңінде
Қазақстан мен Ресейде партиялық
құрылыстың пайда болу жолдары және
кезеңдері

26

Гүлмира Сұлтанбаева

Саяси коммуникацияның даму бағыттары:
Еуразиялық кеңістік және Қазақстан.....

39

Ғабит Матаев

Қазақстанда бизнес ортасын қалыптастыру
бойынша мемлекеттік саясат: саяси-құқықтық
аспектісі

47

ЭКОНОМИКА

Санат Сатаев

Коммуникациядан ақпараттық-коммуникациялық
кеңістікке.....

54

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
 ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ
 ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ
 ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

Ләзиза Құрманова
 Қазақстанның корпоративті басқару моделін
 таңдаудағы мәселесі 60

ҚОҒАМ, ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ

Орынғұл Табылдиева
 XX ғасырдың басындағы Маңғыстау өңіріндегі
 білім беру ісінің жағдайы 71

Амангелді Төлемісов
 Заң актілерінің тарихи дерек көзі ретіндегі
 ұғымдық және терминдік проблемалары 85

Мырзабай Мейірбеков
 Оңтүстік Қазақстан жеріне көшірілген халықтар
 (1926-1959 жж.) 91

Қарлығаш Нұрмұхамет
 Ортағасырлық түркілік қоғамның әлеуметтік
 санасының ерекшеліктері 97

Сейілхан Тоқболат
 Ішкі (Бөкей) орданы басқарудағы Уақытша
 кеңестің құрылуы және Ресей әкімшілік
 бюрократиялық жүйесінің қалыптасуы 107

Түйіндеме 113

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

- Булат СУЛТАНОВ – председатель редакционного совета, директор
Казахстанского института стратегических
исследований (КИСИ) при Президенте РК, доктор
исторических наук
- Улес НЫСАНБЕК – ответственный редактор, заместитель директора
КИСИ при Президенте РК, кандидат
экономических наук
- Рахман АЛШАНОВ – президент образовательной корпорации «Туран»,
президент Ассоциации высших учебных заведений
РК, доктор экономических наук, профессор
- Маулен АШИМБАЕВ – депутат Мажилиса Парламента РК, председатель
Комитета по международным делам, обороне
и безопасности, кандидат политических наук
- Камал БУРХАНОВ – депутат Мажилиса Парламента РК, доктор политических
наук, профессор
- Санат КУШКУМБАЕВ – заместитель директора КИСИ при Президенте РК,
доктор политических наук
- Баглан МАЙЛЫБАЕВ – заместитель Руководителя Администрации
Президента РК, доктор юридических наук
- Лейла МУЗАПАРОВА – первый заместитель директора КИСИ при Президенте
РК, кандидат экономических наук
- Марат ШАЙХУТДИНОВ – заместитель Секретаря Совета Безопасности
Республики Казахстан, доктор исторических наук,
профессор
- Зарема ШАУКЕНОВА – директор Института философии, политологии
и религиоведения КН МОН РК, доктор
социологических наук, профессор, член-корреспон-
дент НАН РК

Негізгі міндет – алға қойылған мақсаттарды жүзеге асыру

Алмас АРЗЫҚҰЛОВ,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дың бөлім меңгерушісі

Осы жылдың 17 қаңтарында Астанада ҚР Парламентінің қос палатасының біріккен отырысында Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстандық жол – 2050: Ортақ мақсат, ортақ мүдде, ортақ болашақ» атты Жолдауын жолдады. Бұл жолы Президент Жолдауын алғаш рет Тәуелсіздік Сарайында жолдады. 1997 жылдан бері бұл Жолдауы Президенттің Қазақстан халқына стратегиялық Жолдауларының 18-іншісі болды.

Мемлекеттің ішкі, сыртқы ахуалына сараптама жасап, бағыт-бағдарын айқындап, әлемде болып жатқан құбылыстарға баға беретін Президентінің халыққа Жолдауын қазақстандықтар жыл сайын ерекше ықыласпен күтетін саяси өміріміздің елеулі көрінісіне айналды. Осы тұрғыдан қарағанда, биылғы Жолдаудың жылдағыларға қарағанда ерекшелігі бар. Бұл ерекшелік жаһандық экономикалық кеңістіктегі орын алған дағдарысты жағдайды еңсеруде қандай бағыт ұстанатындығымызбен байланысты. Осы орайда қоғамды толғандырып отырған бірнеше сұрақтар туындауда: Дағдарыстан шығудың жолы бар ма? Бұрынырақ қабылданған әлеуметтік бағдарламалар жалғасын таба ма? Алға қойған мақсат-міндеттеріміз қандай? Бағыт-бағдарымыз айқын ба?

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2013 жылы Қазақстан халқына Жолдауында осы сұрақтарға толық жауап берілді, халықтың рухы көтеріліп, сенімі тұрақтандырылды деуге негіз бар. Өйткені биылғы жолдау-үндеуде барша әлемді аландатып отырған күйзеліс кезеңінен

ширығып шығудың жолдары қарастырылған. Президент өз Жолдауында бүгінгі қалыптасып отырған экономикалық дағдарысқа, оның елімізге тигізіп жатқан әсеріне, соған байланысты Үкіметтің атқарып жатқан шараларына қатысты бірқатар мәселелерді жан-жақты баяндап берді.

Тұтастай алғанда, Жолдаудың басты мазмұны – дағдарыс жағдайына қарамастан, еліміздің стратегиялық басымдықтары өзгеріссіз қалатындығында жатыр. Әйтсе де, дағдарыстың әсерін ескере отырып, қабылданған жоспарларға, түрлі бағдарламаларға кейбір өзгерістер енгізілетін болады, бұл жағдай мемлекет саясатындағы әлеуметтік басымдықтарға кері ықпалын тигізбейді. Аталған құжаттағы көңіл бөлетін мәселелердің бірі - дағдарыс уақытында елдің дамуының ішкі резервтерін кеңінен пайдалану, яғни тиімді мемлекеттік саясат жүргізу, барлық деңгейдегі шенеуніктердің бірдей жауаптылығын және қоғамның өзара ынтымағы мен бірлігін арттыру.

Біздің болашағымыз үшін ең басты мәселе – елдегі әлеуметтік тұрақтылық. Осы орайда Елбасы өз Жолдауында бұған дейін айтылған барлық әлеуметтік қолдаулар толығымен орындалатындығына сенім білдірді. Президент оларды қалай игеру жөнінде, халық арасында жұмыс ұйымдастыруда Үкіметке азаматтық қызметкерлердің еңбегін өтеудің жаңа моделін әзірлеуді тапсырды. «Үкіметке азаматтық қызметкерлердің еңбегін өтеудің жаңа моделін әзірлеп, 2015 жылдың 1 шілдесінен бастап енгізуді тапсырамын. Ол денсаулық сақтау қызметкерлерінің жалақысын - 28 пайызға дейін, білім саласы қызметкерлерінің жалақысын 29 пайызға дейін, әлеуметтік қорғау қызметкерлерінің жалақысын 40 пайызға дейін арттыруды қамтамасыз етеді», - деді.

Сондай-ақ, Елбасы 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап мүгедектігі бойынша және асыраушысынан айырылуы тұрғысындағы әлеуметтік жәрдемақылары көлемін 25 пайызға арттыруды тапсырды. «Мүгедектер бірлестігінің құқықтық базасының қызметін жетілдіру керек. Атап айтқанда, олармен барлық мемлекеттік органдардың жұмысын күшейту қажет, яғни Үкіметтен бастап жергілікті әкімге дейін», - деді Президент.

Н. Назарбаев өз сөзінде мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін Қазақстан еш кедергісіз аймақ болуы тиіс екенін қадап айтты.

Қазақстанда мемлекеттік қызметшілердің еңбекақысы 2015 жылғы 1 шілдеден бастап 15%, 2016 жылғы 1 шілдеден бастап тағы 15% арттырылады. «Үкіметке келер жылдың шілде айынан «Б»

корпусы мемлекеттік қызметкерлерінің жалақысын он бес пайызға дейін арттыруды жүктеймін. Ал 2016 жылдың шілдесінен тағы он бес пайызға артатын болсын», - деді Назарбаев халыққа жасаған баяндамасында.

Президент бұған дейінгі сапалы білім алуға ниеттенген ізденушілерді қолдау мақсатындағы шәкіртақыларды 2010 жылы 25 пайызға, 2011 жылы 30 пайызға көбейетіндігін еске алып, Үкімет 2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап шәкіртақы көлемін 25 пайызға көтеретін болады. Міндетті медициналық сақтандыруды енгізу мәселесін зерттеп, зерделеген жөн», - деді Елбасы.

Әйтсе де, атқарылып жатқан ауқымды шаралармен қоса, Жолдауда дағдарыс кезеңінде және одан кейін еліміздің дамуының басым бағыттарын белгілейтін жаңа жоспар қабылау ұсынылды. Алдағы екі жылда экономиканы жаңғырту және еңбекпен қамту стратегиясын жүзеге асыруға 600 млрд. теңге жұмсаады. Яғни, шикізат саудасынан түсетін түсім бұрынғыдай Ұлттық қорға аударылмай, ұлттық экономикамызды жаңғыртуға жұмсалады. Бұл уақытша, бірақ қажетті шара қазіргі кездегі қолымызда бар қаржылық қорды, яғни, 47 млрд. АҚШ долларын сақтауға мүмкіндік береді. Дағдарыс ұзаққа созылған жағдайда бұл қаражат тұрақтылығымызға кепіл болып тұрады.

Қаржылық қиындықтан аз шығынмен шығудың тағы бір жолы ретінде бюджеттің барлық баптары бойынша қатаң үнем жасау және қаржы жұмсауға мұқият болу қарастырылған. Осыған орай, Елбасы Үкіметке ел бюджетінің шығындарын оңтайландыруды және апталық мониторинг режимінде бюджет қаржысының жұмсалуды қатаң қадағалауды тапсырды.

Мемлекет басшысы Қазақстан халқына Жолдауында көптеген мәселелермен қатар, халықты жұмыспен қамту жайына да ерекше назар аударды. Ел экономикасын арттырудың да, әлеуметтік ахуалды сауықтырудың да ең басты жолы – еңбек жасындағы адамдардың экономикалық бастамашылдығын арттырып, іскерлік қабілетін танытуына жағдай жасау, жұмыссыздықты жою. Әлемдік қаржы дағдарысы жағдайында еліміздің жұмыспен қамту стратегиясы кадрларды қайта оқыту мен қайта дайындауға бағытталмақ, яғни бұл мақсатқа миллиардтаған теңге жұмсалуды жоспарланған. Мемлекеттің қоғамдық жұмыстарды қоспағанда кем дегенде 350 адамға жаңадан жұмыс орындарын ашып беруге мүмкіндігі бар. Жаңа жұмыс орнын жасау, қоғамдық қызметтер көбейту өңірлік дамуға да оң ықпал етпек. Еңбек рыногын дамыту мәселесі коммуналдық желілерді

жөндеу, тас жолдар төсеу, мектептер мен ауруханаларды жаңалау арқылы шешімін таппақ.

Әрине, ғаламдық қаржылық-экономикалық дағдарыс әкелген қиындықтарды уақытша құбылыс ретінде қабылдап, соған қарамастан, отандық экономиканы жаңғырту мен базалық инфрақұрылымды дамытуды жалғастыру шарт. Осы мәселеге де Жолдауда айрықша көңіл бөлінген. Соның ішінде, ең алдымен болашағы бар инвестициялық жобалар қаржыландырылатындығы көзделген.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев Жолдауында ауыл шаруашылық саласын бәсекеге қабілетті өнімдерді мол өндіріп, оны экспортқа шығарып, еліміздің бюджетін тұрақты түрде толықтырып отыратын рентабельді салаға айналдыру міндетін қойды. Осы шаралар арқылы біз бір уақытта екі маңызды міндетті шеше аламыз. Оның біріншісі – азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, екіншісі – экспортты әртараптандыру. Осылайша, экономиканың өзге салалары сияқты агроөнеркәсіп саласы да бәсекелестікке қабілетті бола алады. Бұл бір жағынан ауылдағы көңіл күйді жақсартады, ауылдықтар жұмыспен қамтыла бастайды, екінші жағынан, ауылдың кейпін көркемдеуге мүмкіндік туады. Бізде қазір төрт мыңдай ауылдық елді мекен бар, онда халқымыздың 47 пайыздайы тұрады, ендеше, бұл – біздің келешегіміз, игі бастама.

Сонымен бірге, биылғы Жолдауда жергілікті тауар өндірушілерге қолдау көрсетуге мән берілген. Егер де, сол өңірдің дамуына және мемлекеттің экономикалық өсуіне қажетті өндіріс орындары жергілікті жерлерде бүгін жоқ болса, оларды ашу жайы, сол арқылы бизнестің мүмкіндігін арттыру мәселесі де айтылды. Әкімшілік кедергілерді қысқарту жөніндегі жұмыстар табанды жалғастырылуда. Ал бұл жұмыстардың өңірлерде тиімді атқарылуының жауапкершілігі жергілікті әкімдердерге жүктеледі.

«Үкімет ағымдағы жылдың 1 тоқсанының соңына дейін төртінші мұнай өңдеу зауыты мен атом электр стансасын орналастыру, инвестициялау және салу мерзімі бойынша мәселелерді шешуі керек», - деді Қазақстан Президенті. Бұл ретте Қазақстан Президенті газ, мұнай сынды табиғи отынға бай елде атом электр стансасының неліктен қажет екендігін де тарқата айтып берді. Үкімет қолға алатын шаруаларды халыққа түсіндіру жұмыстарын күшейту қажеттігін баса айтты. «Болашақ атом электр стансасында», - деді Елбасы.

«Біз әкімшілік реформаны жүргізудеміз. Бұл қажет емес қағазбастылық пен құжат айналымның қолайсыз үдерісіне айналма-

уы тиіс. Бүгінде әкім жұмысын бағалау миллиондаған құжатқа айналды. Мен Білім және ғылым мен Денсаулық сақтау министрліктерінде қанша құжат айналымы болып жатқандығы туралы айтқан болатынымын. Осы мәселені қараңдар да, бұл қағаздың барлығын жойыңдар. Осы қағаздардың ар жағында кабинеттерді иеленіп отырған адамдар отыр. Үкімет аппараты Президент аппаратымен бірге осы бағытта жұмыс істеуі қажет», - деді Президент.

Жалпы, кез келген қиыншылықтың пайдалы жақтары да болады, биылғы Жолдауда көпшіліктің ойында жүрген, осы уақытқа дейін тиісті мән берілмей келе жатқан мәселелер айтылып, оларды шешудің жолдары көрсетілген. Дегенмен, жоғарыда қарастырылған мәселелер, көп жағдайда халықтың өз қолымен өзі үшін жасалатын, қандай дағдарыс немесе қиын жағдай болып жатса да өз дәрежесінде атқарылатын жұмыстар. Осы орайда басты мәселе - әр жеке тұлға салқынқандылық танытпай, масылдыққа бой алдырмай, өз мүмкіндігін пайдалана біліп, бар күш-жігерін жұмылдыра алуында.

Осыдан 1 жылдан астам уақыт бұрын Қазақстанның 2050 жылға дейінгі дамуының жаңа саяси бағдарын жария еткендігін атап өткен Мемлекет басшысы: «Соның ішіндегі ең басты мақсат - елімізді дамыған 30 елдің арасына енгізу. Ол мәңгілік Қазақстан жобасы. Ел тарихына нық қадам басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті болып табылады», - деді. Сондай-ақ Қазақстан Президенті еліміз 22 жылдың ішінде қыруар іс тындырғанын баса айтты. «Біз үлгілі дамудың өзіндік моделін қалыптастырдық. Әрбір отандастарымыздың жүрегінде еліне деген шексіз мақтаныш сезімін ояттық. Қазақстандықтар ертеңіне, елдің болашағына сеніммен қарайтын болды», - деді мемлекет басшысы.

Орталық Азия – Германияның сыртқы саясатында

Айгүл ТҰЯҚБАЕВА,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
университеті оқытушысы

1990 жылдардың басындағы үрдістер халықаралық қатынастар сипатын түбегейлі өзгертті. КСРО ыдырады, онымен бірге әлемдегі биполярлы жүйе күйреді. Ғаламдық күштер балансының бұзылуы жергілікті қақтығыстарды, этносаралық және конфессияаралық бірқатар мәселелерге әкелді. Лаңкестік, экстремизм және сепаратизм сияқты қауіпсіздік саласында бұған дейін белгісіз болған шиеленістер пайда болды. Ғаламдану тенденциялары тұрақты сипатқа иелене бастады.

Мұның барлығы, әрине, Орталық Азиядағы жағдайға өз ықпалын тигізбей қоймады. Қазіргі халықаралық қатынастарда Орталық Азияның өзіне тиісті геосаяси орны анықталып, аймақта халықаралық қауымдастық акторларының мүдделері өзара түйісуде.

XX-шы ғасырдың 90-шы жылдарынан қалыптаса бастаған жаңа геосаяси жағдайда Германия федеративті үкіметі батыстық мемлекеттер қатарында алғашқылардың бірі болып, Орталық Азия елдерімен байланысын олардың тәуелсіздіктерін мойындаудан және де дипломатиялық қатынастарды ашудан бастады.

Германия федеративті республикасының осындай қадамдарынан орта-азиялық аймақтың неміс сыртқы саясатында алатын орны ерекше екендігі сол кездің өзінде ақ байқалған. Қазіргі уақыттағы Германияның аймақпен екіжақты қарым қатынасы белсенді түрде дамуда. Сонымен қатар, Орталық Азиядағы Германияның қатысуы басқа еуропалық және кейбір батыс елдерімен салыстырғанда беделді. Ол жайында, бундестаг мүшесі Хольгер Хальбах былай дейді: «...Орталық Азия ертеден, сонау 90-шы жылдардың басы-

нан Германия сыртқы саясатында маңызды роль ойнап келді. Гельмут Коль мен Ханс-Дитрих Геншердің үкіметі ОА мемлекеттерінің тәуелсіздігін мойындаған, олармен дипломатиялық қатынастарды орнатқан әлемдегі үкіметтер ішінде алғашқылардың бірі болып саналады. Федеративті үкіметтің осы бағытты қайта қолға алуы, ОА-ны өзінің сыртқы саясатының маңызды құрамды бөлігі ретінде қарастыруы, сонымен қатар ЕО-та өзінің төрағалық етуі барысында аймақтың маңыздылығын белгілеуі орынды және өз жалғасын тапқан үдеріс деп бағаланады» [1]. Немесе федеративті үкіметтің штатс-министрі Г. Эрлердің айтқанындай: «ОА-да Германияның мүдделері мен ықпал ету мүмкіндіктерінің бары анық. Біз өз мүдделерімізді көздеуіміз және ықпал ету мүмкіндіктерімізді пайдалануымыз қажет, өйткені, бұл аймақ біз үшін маңызды» [2]. Одан басқа неміс саясаткерлерінің көзқарасындағы ОА ның маңыздылығы төмендегідей сөз тіркестерінде жиі кездеседі: «Орталық Азия Германия және ЕО үшін қауіпсіздік саласындағы мәселелер барысында маңызды. Орталық Азия мемлекеттері тек қана Ауғанстанның көршілері емес. Өзбекстан біз үшін ISAF әскерлеріне логистикалық мақсатта орналастырылған Термездегі бундесвер әскерлерінің базасына байланысты маңызды, бұл біріншіден. Екінші мәселе, бізге бұл елдер есірткі және лаңкестікпен күресуде қажет. Үшінші мәселе ол – энергетикалық қауіпсіздік мәселесі, өйткені біздің энергетикалық қорымыздың азаюына байланысты ОА-дағы газ қорына мүдделіміз. Сол себептен де біз аймақ елдерін өз жағымызға қарай тартуымыз керек. Қазіргі кезде елдегі сыртқы саяси шешімдерді қабылдау шетелден келуге тиісті импортқа тәуелді болып қалған. Осы жағдайды ескеретін болсақ, Орталық Азияның маңызы шешуші роль ойнайды және аймаққа мүдделіміз. Сонымен қатар, біз жақсы экономикалық қатынастарымызды дамытуымыз үшін Орталық Азия елдерінің ұзағынан тұрақты дамуына мүдделіміз. Алайда біздің экономикалық қатынастарымыз, сонымен қатар аймақтың өзіндік дамуы үшін де ОА мемлекеттерінде құқық және демократия негіздерінің қалануы бізге міндет...»

Бұл келтірілген пікірлер Германияда ОА аймағының неміс сыртқы саясатында алатын орнының маңыздылығын және оны федеративті үкіметтің еуропалық елдер ішінде алғашқы болып түсінгендігін дәлелдейді.

Қазақстандық сараптаушы, ҚР Тұңғыш Президенті Қоры жанындағы халықаралық экономика және саясат институты «халықаралық саясат» бөлімінің меңгерушісі А. Нуршаның

пікірінше, «Неміс сараптаушылары мен саясаткерлері ОА-ны еуропалық қауіпсіздік жүйесінің құрамды бөлігі ретінде қарастырады, дәлірек айтқанда, аймақ есірткі, лаңкестік әрекеттері мен экстремизм ағымдары сияқты қауіп-қатерлердің Еуропаға қарай тасымалдануына тосқауыл бола алатын «қауіпсіздіктің оңтүстік белбеуі» ретінде танылады» [3].

Сонымен қатар, қазақстандық проф. Ж.Ибрашевтің анықтамасы бойынша, неміс сыртқы саясатында өзге еуропалық елдерге қарағанда азиялық бағыт басымырақ келеді [4]. Бұл анықтаманы растайтын құбылыс ол қазіргі кезеңдегі еуропалық саясатта бой алған кеңею үдерісінің Германия экс-президенті Г. Кольдің әйгілі „Drang nach Osten“ деп аталатын бағытынан өріс алатындығы анық көрсеткіш [5].

Еуропалық Одақтың Орталық Азиядағы арнайы өкілінің кеңесшісі Иенс Байкюфнердің баяндамасына сәйкес Еуропаның назарында аймақтың геостратегиялық ұстанымы төмендегідей бейнеленеді: «Аймақтың осы ұстанымы Еуропа мен Азия арасындағы көпір ретінде және халықаралық қауымдастықтың Ауғанстандағы бейбітшілікке жету барысында маңызды жетістік бола алады. Осы тұрғыда аймақта ИСАФ әскерлері орналастырылып, әуежайлар пайдаланылды. ЕО-тың аймақтағы қатысуы саяси және экономикалық тұрақтылық саласында көрінді. Ең басты маңыздылық ол Ауғанстандағы жағдайды бейбіт шешімге келтіру және бүкіл аймақты бірізді тұрақтандыру үшін Пакистанмен арадағы мәселені шешу қажет. Оның үстіне, Иран өзінің нуклеарлы амбицияларымен ЕО үшін жайсыздық туғызады. Ортаазиялық мемлекеттер Иран үкіметіне өздерінің ықпалын жүргізуі қажет, себебі осы елдердің бейтараптық танытулары Тегеран тұрғысынан құптаушылық деп түсінілуі мүмкін. Сонымен қатар, өзінің ұзақ мерзімдік ұстанымын бекіту үшін Қытай ОА-мен экономикалық қатынастарын дамытуды басшылыққа алуда. Пекиннің аймақ бағытында газ және мұнай құбырларын жүргізуі ОА-ның Ресейге энергетикалық экспорт бағаларын белгілеуде өз ұстанымдарын күшейтуіне әкелді» [6].

Байкюфнердің келтірген жорамалдары, ОА елдерінің тек табиғи қазба байлықтарына ие болуының нәтижесінде ғана емес, сонымен қатар геосаяси жағдайдың қалыптасуына байланысты аймақ тарапынан дамитын ұстанымдар балансының келешекте тиімді функциялық ықтималдылығын меңзейді. Осы тұрғыда Орталық Азияның маңыздылығы Германияның сыртқы және еуропалық саясатында айқын көрсетілген.

2001 жылғы қыркүйек оқиғасынан кейін Германия федеративті республикасының сыртқы саяси бағытында Орталық Азия аймағына қатысты «экономикалық ынтымақтасу бойынша федеративті министрліктің» (18.12.2001) [7] және оның ізінше федеративті үкіметтің (18.03.2002) ресми концепциясы қабылданды. Ол концепцияның негізгі мақсаттары мынадай [8]:

1. Демократиялық және мемлекеттердегі құқықтық құрылымдарды нығайту;
2. Экономикалық реформаларға және кедейшілікпен күреске қолдау көрсету;
3. Трансмемлекеттік ынтымақтастыққа қолдау көрсету.

Осы концепцияларындағы мақсаттарын Германия екі себептен еуропалық саясат контекстінде жүзеге асыруды жөн көрді.

Біріншіден, Германияның ортазиялық елдермен байланысының негізі аймақтық қауіпсіздік мәселесін қамтитындығы белгілі, ал оның ұлттық қауіпсіздігі негізгі заңында көрсетілгеніндей елдің қайта бірігуінен бері ортақ еуропалық тұтастықты сақтаумен тығыз байланысты [9].

Екіншіден, еуропалық кеңеюді басшылыққа алған неміс ұстанымы ортазиялық елдерімен қарым-қатынасты еуропалық «бейбіт көршілік саясаты» шеңберінде нығайта түсу ұтымды деп есептейді.

Осылайша, Германияның орта-азиялық концепциясының негіздері еуропалық саясат шеңберінде жүзеге асырыла бастады: яғни ең алдымен, ЕО «Орталық Азия қатысындағы 2002-2004 жж. арналған бағдарламасы мен 2002-2006 жж. арналған стратегиялық құжатын» қабылдаса, 2007 жылдың 1-ші жартыжылдығында Германияның төрағалық етуі барысында «Еуропалық Одақ және Орталық Азия: жаңа серіктестікке бағытталған стратегия» атты құжатын қабылдады.

ЕО тың 2002-2006 жж. арналған стратегиялық құжатында үш түрлі мүдделер көзделген, яғни қауіпсіздік, саяси және әлеуметтік шиеленістердің алдын алу және энергетикалық сұраныстарды толтыру [10]. Бұл құжаттың Еуропа елдеріне тән болғандықтан, қосымша енгізілген мүдделер ол энергетикалық элемент болып отыр. Оның себебі түсінікті, аймақта бұрын соңды ортақ еуропалық құжат қабылданбаған болатын, алайда ортақ құжат қабылданғанға дейін Германиядан өзге бірқатар еуропалық елдердің мүдделері ОА дағы энергетикалық салада шоғырландырылды. Бұл салаға Германияның әйгілі компаниялары тартылмағанымен де, федеративті үкіметтің

осы ретте өз ұстанымдары болды. Ол ұстаным неміс социал-демократтардың Каспий өңіріне қатысты концепциясында [11] жақсы бейнеленген.

ЕО тың ОА ға қатысты 2002-2006 жж. арналған стратегиялық құжатында көрсетілген қалған екі мүдделері, яғни қауіпсіздік пен саяси және әлеуметтік шиеленістердің алдын алу мүдделері Германия үкіметінің концепциясында қойылған негізгі мақсат-міндеттермен ұштасады.

ЕО тың ОА ға қатысты 2002-2006 жж. арналған стратегиялық құжат әуелден толықтыруды қажетсінетін уақытша құжат болып қабылданған. Оның үстіне, бұл құжатқа ОА-да 2005 жылдарда орын алған саяси оқиғалардан кейін, неміс ғылыми және саяси топтары арасында үлкен сын тағылды. Мысалы, А. Варкочтің тұжырымдауы бойынша, аталған стратегиялық құжатта көрсетілген мақсаттар мен мүдделер үйлеспейді, екіжақтылықты танытады, оның үстіне осы стратегияны жүзеге асыруға бөлінген қаржы көлемі аймақтағы Қытай, Ресей және т.б. акторларға қарағанда салыстыруға келмейді және ықпал ету тетіктері (Германияны есепке алмағанда) дұрыс жүйелендірілмеген [12]. Сонымен қатар, оның ұсынысында құжатқа өзгертулер енгізілуі қажет делінген.

Сондықтан да, 2007 жылдың 1-ші жартыжылдығында Германияның төрағалық етуі барысында ЕО тың Орталық Азияға қатысты жаңа серіктестік стратегиясы қабылданды. Алдыңғы құжатқа тағылған сыни ескертулерді басшылыққа ала отырып, күтілгендей ақ бұл серіктестік стратегиясының негізі адам құқықтары тақырыбы айналасында құрылған. Жобаланған стратегияның мақсаттары сол бұрынғы неміс концепциясында белгіленген қауіпсіздік және тұрақтылықты қалыптастыруға қолдау көрсету басымдығы төңірегінде, яғни аймақтағы демократиялық және құқықтық жүйенің қалыптасуына, кедейшілікпен күрес және экономикалық реформалаға қолдау көрсету мен аймақтық интеграцияны дамытуға үлес қосу шараларын айналдырып әкеп еуропалық мемлекеттердің аймақтағы энергетикалық мүдделерін күшейту тетігі арқылы әңгімені адам құқықтары диалогына тірейді. Мысалы, ЕО тың ОА ға арналған стратегиялық құжатында былай деп көрсетілген: «ЕО орта азиялық аймақта қауіпсіздік пен тұрақтылықты қалыптастыруға қолдау көрсетуде өз үлесін қосу үшін аймақ мемлекеттерінде халықаралық құқықтың, құқықтық мемлекеттілік және демократиялық құндылықтардың нығайтылуы қажет екендігіне сенімді. Сондықтан да аймақ елдерімен мақсат

мүдделерді ортақ үйлесімге келтіруіміз қажет. Осы тұрғыда ЕО аймақтың әрбір елімен **құрылымдық, жиі әрі нәтижелерге жеткізетін адам құқықтары саласындағы диалог** шеңберінде адам құқықтары мәселелері бойынша жобаларды қарастырады [13].

Тарихи тәжірибелерге сүйенген еуропалық түсінікте даму үдерісі нарықтық экономикаға өту, құқықтық мемлекеттілікті іс-жүзіне асыру, адам құқықтарын сақтау арқылы сөзсіз жүзеге асады. Демократиялық ұмтылыстар модернизациялану стратегиясына жетудегі бірден-бір талап болып саналады. Алайда, тарихи-мәдени жаратылысы батыстық-еуропалық жаратылыстан анық ерекшеленетін Орталық Азияның бұл құндылықтарды қабылдаулары туралы сөздің ретін табу оңай болмайтыны белгілі.

Хольгер Хайбах сөзімен келтіретін болсақ, онда аймаққа қатысты еуропалық стратегияда мақсаттар сондай тиянақты қойылған, әрі аймақтағы барлық мәселелердің шешімін табу міндеттері жан-жақты қамтылып кеткендігі сондай, оны іс жүзінде жан-жақты қамтып орындау тиянақты әрі оңай жолмен бола қоймайтындығы белгілі.

Ал бұл өз кезегінде Германияның аймақтағы саясатын жүзеге асырудағы дилеманы көрсететіні анық. Өйткені, Германияның бүгінгі күнге дейінгі аймақ елдерімен дамытып келе жатқан қатынастары позитивті деп бағаланады. Әлбетте, Германия ОА аймағындағы өз беделінен айырылғысы келмейді. Алайда, батыс және еуропалық акторлар арасында, оның ішінде «Human Rights Watch» сияқты үкіметтік емес ұйымдар тарапынан «Германияның ОА елдерімен позитивті қалыптасқан қатынастарын айта берудің қажеттілігі орынсыз нәрсе» деген ескертулер тағылуда. Бұл ескертудің мотивтері былай түсіндіріледі: «Германия үкіметі өзінің аймаққа қатысты концепциясында белгілеген мақсаттарына жеткен жоқ. Оған дәлел ретінде ОА елдеріндегі демократиялық және құқықтық жүйенің қалыптасуының орнына авторитарлық жүйе заңдастырылып, құқықтың нығайтылуы әлсіз көріністе, соның салдарынан елдердің даму деңгейі төмендеп, тіпті кейбіреуінің мемлекеттілігіне қауіп төнуде».

Алайда, демократиялық, құқықтық және адам құқықтарын сақтау қағидаларын ұстануды ОА-де қалыптастыруды көздеген акторлар өз мүдделеріне жету үшін асығыстық танытпаулары қажет. Асығыстық салдары халықаралық қатынастардың дамуына кері әсер етеді, көзделген экономикалық мүдделер одан ары тежеле түспек. Тәжірибеде осы үдерістерді анық айғақтайтын оқиғалар

жоқ емес, мәселен, алысқа бармай-ақ осы ОА аймағындағы әйгілі Андижан оқиғасы мен Қырғызстандағы саяси жағдайлардың салдары. Оның үстіне, демократиялық режим, құқықтық жүйе, адам құқықтарын сақтау қағидаларын сақтау белгіленген уақытта орындала қоятын үдерістер емес. Олардың қалыптасуы үшін бірталай уақыт ширегі қажет екендігі әлемге белгілі. Ал уақыт ширегінен бұрын қоғамды дайындау немесе оны трансформациялауға қажетті күштердің салмағы өлшенуі қажет. Осы ретте, Германияның ОА мемлекеттеріне қатысты салиқалы саясаты, оның концепцияларында көрсетілген нақты мақсатына жетуі үшін бірізділік қағидасына сүйену қажеттілігі орынды түсіндіріледі.

ОАға қатысты 2007 жылғы еуропалық стратегияның негізі аймақта адам құқықтарын қалыптастыру шараларына шоғырландырылған, соған сәйкес осы тақырыпта аймақ елдерімен жеке-жеке саяси диалогты жүргізу көзделген.

Дәл осы тұсқа келгенде аймақаралық қатынастарда кедергілер туындайды. Себебі бұл айтылған құқық және демократия негіздерінің қалануына кедергі болатын факторлар ОА-ның барлық бес мемлекетінде де орын алған. Орталық Азияға қатысты еуропалық стратегияда екі кедергіні ашып көрсетеді:

- Бірінші мәселе, бұл бес мемлекеттің әр қайсысы әр түрлі даму деңгейінде екендігіне байланысты. Мәселен, біршама кең көлемде дамыған Қазақстан Республикасы бір жақта тұрса, екінші жақта енді ғана ашылуды бастаған Түрікменстан мемлекетінің жағдайын ескеру бар. Бундестаг депутаты, ОА бойынша комитетінің мүшесі Х. Вегенер осы екі елді мүлдем салыстыруға болмайды деп есептейді.

- Екінші мәселе ол, әртүрлі мүдделерді бір ымыраға сәйкестендіре алмау жағдайы. Ол – энергетикалық қауіпсіздік, тұрақтылық, экономикалық ынтымақтастық, лаңкестікке қарсы күрес мәселелеріндегі мүдделерді келістіре алмаушылық.

Сондықтан да, еуропалық мүдделер аймақтағы елдермен қарым-қатынастарын демократия және адам құқықтарын сақтау қағидаларын ұстану арқылы байланысуларын көздейді, ол қағидалардың әр елде қадағалануы әлбетте аймақ елдерінің өзара қарым-қатынасын жақсартатын еді. Осы ұстаным Германияның аймаққа қатысты концепцияларында және еуропалық стратегияның негізгі мақсаттары болып белгіленді.

Еуропалық мүдделер мен ОА мемлекеттерінің мүдделерін түйістіру жолдарын іздестіруден бұрын, Орталық Азияға қатысты неміс бастамаларымен қабылданған ЕО стратегиясының нәтижелері

қандай немесе алатын орны қандай екеніне зер салып қарау өзекті. Және де ол стратегияның не нәрсеге ұмтылатынын анықтап қарау қажет. Стратегияның ортасында ОА елдеріне адам құқықтары сақтау қағидаларын ұстану талап етілген. Осы қозғаушы фактор арқылы елдердің дамуын жеделдету көзделген. Алайда, біз ЕО-тың адам құқықтары тақырыбында саяси диалог жүргізу тәсілдерін Өзбекстан мысалында және де Түрікменстандағы қазіргі кездегі диалог барысын қарастыратын болсақ, ЕО-тың жетістік атаулыдан әлдеқайда алыста тұрғандығын байқауға болады. Сондықтан да осы тұрғыда, келешекте ЕО Өзбекстанға қойған санкциялар деңгейін көтеретін болған жағдайды көз алдымызға елестету қиын болып отыр. Қазірдің өзінде Өзбекстан бұл талапқа жауап қайтаруды ойламайды, себебі қойылған санкцияларда байқалған қуыстық көпшіліктің қабылдауында тек ресми белгі ретінде ғана. Осындай жағдайларды, яғни санкцияларды қатқыл ете алмауы, сондай-ақ ресми түрде жариялап қана қою ешқандай нәтижеге әкелмейтіні анық, соған сәйкес стратегияда белгіленген неміс және еуропалық мақсаттардың орындалуы дағдарыс жағдайында тұр деуге болады.

Келесі бір мәселе ол – неміс және еуропалық ықпал ету құралының салмағы жайында. ЕО-тан бөлінетін қаржы көлемдері қаншалықты жеткілікті дейтін болсақ, ол аймақтағы Қытай, Ресей сияқты басқа акторлармен салыстырғанда әрине айтарлықтай болмайды. Оның үстіне, мақсатты жүзеге асыруды ЕО нақты қолға алғысы келсе, онда қаржы көлемін қайта қарастыруы қажет, және басымдықтарды соған сәйкестендіруі қажет.

Үшінші қозғалатын мәселе, ол – еуропалық стратегияда белгіленген міндеттердің орындалуы жайында. Мәселенің түйіні расымен де аймақтағы интеграцияға түрткі салу ма және соны талап ету арқылы демократиялық және құқықтық жүйені қалыптастыру көзделеді ме? Осы талаптар мен шарттардың орындалуына экономикалық қатынастарды дамыту қаншалықты тәуелді болып саналады. Адам құқықтары тақырыбындағы саяси диалог расымен де осы мақсаттардың орындалуына бағытталған ба? Осы ретте, ойға келетін нәрсе ол – неміс және еуропалық мақсат-міндеттердің дәл осылай қойылуының өзі аймақаралық қатынастарды ауырлатып жіберіп отырған жоқ па деген кері сауал.

Қазіргі әлемдік құрылымда көптеген елдер біржағынан әлі де болса диктаторлық немесе жартылай диктаторлық режиммен меңгерілуде. Екіншіден, ЕО-тың өзі ғаламдану үрдісі кеңінен ширатылған мерзімде сыртқы серіктестеріне көбірек тәуелді болуда. Сондықтан

да қазіргі кезде ОА аймағымен қатынасында Германия мен ЕО өздерінің стратегияда белгілеген демократиялық құндылықтарды аймақта қалыптастыру мүдделерімен заңды түрдегі энергетикалық ресурстар және нарықтар ашу мүдделерімен үйлеспейтін дилеммаға тап болып отыр.

Осы орайда, соңғы кездегі неміс бастамаларынан туындаған саяси диалог жүргізу әдісі тиімді әдістердің бірі болатындығын мойындау абзал. Себебі, жан-жақты қоғам деңгейлерінде, секторалды топтар шеңберіндегі диалог жүргізу арқылы ортақ мүдделерді түйістіруге мүмкіндік туады, өйткені ортақ даму мүдделері есебінде екіжақты идеялар мен ұсыныстар тыңдалады.

Тағы ескеретін жайт ол ЕҚЫҰ құрылымдарының аймақта тиімді жұмыс істей алуы. Өйткені бұл қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы аймақтағы өзінің нақты мақсаттарын батыл шешуге тырысты, сол жолда біршама шиеленісті жағдайлардан кейін екіжақты мүдделерді кіріктіру тетіктерін таба алды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Rede zur politischen Situation in Zentralasien von H.Haibach
2. Eler G., Erfahrung und Interesse. Das EU-Engagement in Zentralasien. /Osteuropa. Sonderausgabe „Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen, Aspirationen“ (8,9) 2007
3. Современный Казахстан: стратегия успеха, ИМЭП, Алматы 2008, глава-III, стр. - 288
4. «Доктрина интеграции» пәні бойынша лекция материалдарынан
5. Геро, У., Германо-французский тандем, Internationale Politik 2002-1, стр. 38
6. Beiküfner J., Berater des Sonderbeauftragten der Europäischen Union für Zentralasien, „Brücke zwischen China und Europa. Zentralasiens Bedeutung für die EU“, Tagungsdokumentation von Bundeszentrale für politische Bildung, Bensberger Gespräche 28-30 Januar 2008 in Bensberg
7. BMZ – Zentralasien-Konzept vom 18.12.2001, Bonn: Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung, 2001, S-7
8. Zentralasienkonzept der Bundesregierung vom 18. März 2002, Berlin 2002
9. Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, von 23.05.1949
10. Strategy Paper 2002–2006 & Indicative Programme 2002–2004 for Central Asia, Brussels, 10 October, 2002
11. Zukunftsregion Kaspisches Meer, Positionspapier der SPD-Bundestagsfraktion, Bonn 1998

12. Warkotsch A., Die Zentralasienpolitik der Europäischen Union: Interessen, Strukturen und Reformoptionen Frankfurt am Main, 2006. - XVII, 253 S.
13. Rat der Europäischen Union: „Die EU und Zentralasien: Strategie für eine neue Partnerschaft“, Dokument 10113/07, [www.auswaertiges-amt.de Zentralasien-strategie-Text-D.pdf](http://www.auswaertiges-amt.de/Zentralasien-strategie-Text-D.pdf)
14. Выступление штатс министра иностранных дел Германии Г.Эрлера на международной конференции „Das Image Kasachstans: Bekenntnisse und Erkenntnisse“ /из личной видеозаписи автора, 24.11.2008 г. Берлин/

Халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің теориялық- әдістемелік аспектілері

Дәулет БАЙҒАРА

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
докторанты

Казіргі таңда халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету кез-келген мемлекет қызметінің және ғылыми зерттеулердің бірден-бір маңызды мәселесі болып табылады. Халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету адамзат баласы тарихымен қатар келе жатқан мәселелердің бірі. Ол тек ХХ ғасырдың басында дүние жүзілік соғыс туындауының нақты қауіп-қатеріне байланысты осындай ерекше атауға ие болды. Осы кезден бастап халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету соғысты болдырмау түсінігімен бара-бар келеді. Бірінші дүние жүзілік соғыстан кейін осы мәселені жүзеге асыру мақсатында Ұлттар Лигасы құрылды. Дегенмен соғысты болдырмау бағытында жасалған мұндай іс-тәжірибелік қадам мәселені шеше алған жоқ. Екінші дүние жүзілік соғыс, одан кейін «қырғи қабақ соғыс» көрініс тапты. Енді осы кезден бастап қазіргі жағдайда халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету соғысты болдырмау және қарусыздандыру түсінігімен кеңейтілген түрде қолданылып келеді.

Мемлекеттің қауіпсіздік мәселесі өзінің өткені мен бүгіні, қызметі мен заңдылығы бар тұрақты дамудағы біртұтас процесс болып табылады. Мемлекет сонау өзінің пайда болуынан бастап егеменділігін, яғни біріншіден сыртқы қысымды болдырмаумен түсіндірілетін ұлттық қауіпсіздігін сақтап қалудың қамын ойлаған. Қазіргі таңда бұл ұғым ішкі тұрақсыздық қауіпімен байланысты мәселелерді қарастырады.

Сондай-ақ қоғамдық-саяси жағдайлардың өзгеруіне байланысты мемлекет бұрынғыдағыдай ішкі және сыртқы аумағындағы

қызметін ғана қамтамасыз етіп қоймай, аймақтық және халықаралық қауіпсіздік мәселесіне де зор мән беруін уақыт талабы көрсетіп отыр. Бұрын іштей тұрақты мемлекет халықаралық аренада сенімді позицияны иеленген болса, қазір, бір жағынан, халықаралық фактор кез келген сыртқы қысымдылықты көрсетпесе де, іштей тұрақты мемлекетке түбегейлі әсер ете алады. Бір жағынан, халықаралық сала мемлекеттің қандай да бір басқа амалдардың себептерімен жете алмай жүрген ішкі қауіпсіздігінің күшті факторы болуы да мүмкін. Ресей зерттеушісі Т.В. Юрьев көрсеткендей, «мемлекеттердің ұлттық мүдделерінің келісу жолдарының көрінісі – аймақтық, халықаралық, жаһандық қауіпсіздік тұжырымдамаларының мәні, дегенмен тек мемлекеттердің ұлттық мүдделерінің келісуімен бұл мәселелер шешіліп қоймайды. Мемлекеттердің ұлттық мүдделерінің сәйкес келуі тағы да келісу жолдары туралы белгілі тұжырымдамалармен басқарылатын және өздерінің топтық мүдделерін өзара, сонымен қатар үшінші мемлекеттермен де талап ететін әр түрлі аймақтық және халықаралық одақтарды тудырады» [1].

Халықаралық қауіпсіздік сөзінің мәнін ашу үшін «соғыс» және «бейбітшілік» терминдері қолданылып келген. «Қауіпсіздік» терминінің соғысты болдырмау – халықаралық мәнге ие болуы Ұлттар Лигасының құжаттарында қолданылған. Мұнда қауіпсіздікті қамтамасыз ету – бейбітшілік немесе соғыстың болмауы сияқты дәстүрлі түсініктермен қарастырылған. Бұл міндет Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін барынша маңызды мәнге ие бола бастады. Жалпы қазіргі халықаралық қауіпсіздік түсінігі БҰҰ-ның құрылуымен қалыптасты. Бұл ұйымның Жарғысының бірінші бабында оның ең басты міндеті нақтыланған: «Халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті ұстап тұру және осы мақсатпен әлемге қауіптерді болдырмау мен жоқ қылу үшін тиімді ұжымдық шараларды қолдану және қысым актілерін немесе әлемді бұзатын басқада іс-әрекеттерді басу, әлемді бұзуға алып келетін халықаралық талас пен жағдайларды шешу немесе реттеу, әділдік пен халықаралық құқық принциптеріне сәйкес бейбітшілік амалдарды жүргізу» [2].

Қазақстандық саяси энциклопедияда халықаралық қауіпсіздік ұғымы былай түсіндіріледі: «Халықаралық қауіпсіздік дегеніміз – бұл дүниежүзі елдерінің халықаралық құқықтың жалпымен мойындалған принциптері мен ережелерін, сонымен қатар олар арасындағы келіспеушілікті күш көмегімен немесе күш қатерімен шешуді, жалпы әлемді бұзуға және оған қауіптер тудыруды жақтамайтын БҰҰ-

ның Жарғысын сақтайтын әлемдегі тұжырымдама, халықаралық қатынастар жүйесінің жағдайы».

Халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің шынайы мүмкіндігі әлемді үдемелі өзгертудің, бәрінен бұрын фашизмнің күйретуінің нәтижесінен туындаған. Үлкен мәнге бейбітшілік пен халықаралық қауіпсіздікті ұстап тұру мақсатында құрылған, нығайтылған және кеңейтілген БҰҰ ие болды. БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесі халықаралық әлемді және қауіпсіздікті ұстап тұруға жауапты ең басты орган болып табылады. Ол (қандай да бір субъектіге заңсыз саяси күш көрсететін) қысым көрсетушілерге әр түрлі әдістермен әсер ететін санкцияға (құқыққа) ие [3].

Халықаралық қауіпсіздік соғысты болдырмау түсінігімен шектеліп қана қоймай, әлемді қырып-жоюдың бірден-бір қатал түрі «қырғи қабақ соғыстың» жалғас табуы – бұл мәселені ары қарай қиындатып жіберді. «Қырғи қабақ соғыстың» салдары халықаралық қатынастар жүйесіне айтарлықтар өзгерістер тудырды. Сонымен қатар мемлекетшілік және аймақтық дау-жанжал, қылмыс пен ланкестік транснационализациясы, мемлекеттер арасындағы бұрын соңды болмаған экономикалық байланыстардың өсуі, миграция ағымының едәуір өсуі – мемлекеттер арасындағы стратегиялық әскери тепе-теңдікті ұстауды білдіретін дәстүрлі «халықаралық қауіпсіздік» тұжырымдамасын қайта қарауды талап етті.

«Халықаралық қауіпсіздік» термині тікелей мағынада қауіпсіздік немесе қатердің жоқ болуын, ең бастысы, физикалық қырып-жоюға алып келетін ұлттар, мемлекеттер арасындағы әскери сипаттың болмауын білдіреді. Ресей зерттеушісі Н.А. Косолапов көрсеткендей, ««қырғи қабақ соғыс кезінде халықаралық қауіпсіздік олардың толық егеменділігін, саяси және экономикалық тәуелсіздігін, саяси-әскери басып алу мен қысым көрсетуге тойтарыс беру мүмкіндіктерін, олардың басқа мемлекеттермен тең құқықты қарым-қатынастарын қамтамасыз етуде мемлекеттің өмір сүруіне және жұмыс істеуіне қажетті жағдайлар жасайтын халықаралық қатынастар жағдайымен» бара-бар келген [4].

Жақында шыққан сөздіктердің бірінде халықаралық қауіпсіздік «мемлекеттердің тіршілік әрекетін, ынтымақтастығын, өзара әсер етуін, олардың одақтарын, бірлестіктерін және әлемдік қауымдастықтарды тұтастай әр түрлі қауіптерден олардың өмірлік қажетті мүдделерін кепілді қорғау жағдайында қамтамасыз ететін халықаралық қатынастардың жағдайы. Сонымен қатар халықаралық қауіпсіздік абайсыз және қасақана жасалған экологиялық апат-

тардан, сондай-ақ ланкестік актілерден сақтап қалудың шаралар жүйесін қамтиды» деп қарастырылған [5].

Сонымен бірге, «халықаралық қауіпсіздік» терминінің қазіргі мазмұны мемлекетаралық әрекеттестік шеңберінен шығып, әскерімен бірдей көптеген жаңа аспектілерді қамтиды. Халықаралық қатынастар теориясында «халықаралық қауіпсіздік» «ұжымдық қауіпсіздік», сонымен қатар «жалпы», «дүниежүзілік», «жаһандық» және «жалпы көлемдік» қауіпсіздік тұжырымдамаларымен қаланып келген. Халықаралық қауіпсіздіктің әскери, саяси, экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, ақпараттық және индивидтік сияқты әр түрлі аспектілері көптеген ғылыми зерттеулердің талдау объектілеріне айналып отыр.

Халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету халықаралық акторлардың белгілі іс-әрекеттерін, немесе саяси процесс ретінде қатысып, «бейбітшіліктің тиімді кепілдігін құруға әсер ететін саясат» ретінде сипатталуын білдіреді [4, 6].

Халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саясаты «халықаралық қатынастар» шеңберінде қоғамдық әрекеттестік пен территориялық құрылымдар шеңберіне кірмейтін қоғамдық қарым-қатынастардың ерекше түрін» білдіреді. Сәйкесінше, мұндай қарым-қатынастардың негізгі қатысушылары ретінде халықаралық қатынас және қауіпсіздік жағдайына маңызды әсер етуге қабілетті мемлекет, халықаралық үкіметтік, үкіметтік емес және трансұлттық ұйымдар, жеке аймақтар, сонымен қатар кейбір қоғамдық-саяси партиялар мен ұйымдар қатыса алады.

Халықаралық қауіпсіздік зерттеуінің жеткілікті ұзақ тарихына қарамастан халықаралық қатынастар теориясында не қауіпсіздік анықтамасына, не оны қамтамасыз ету амалдарына бірыңғай әдіс өңделмеген. Халықаралық қатынастар ғылымының әр түрлі теориялық бағыттары мен мектептері бұл құбылыстың баламалық, сондай-ақ қарама-қарсылық түсіндірмесін ұсынады.

Халықаралық қауіпсіздік теориясының ақиқаттығын айқындау – бұл тек ғылыми міндеттің шешімі емес. Мемлекеттердің, мемлекеттік емес қатысушылардың көшбасшылары және қоғамы сонда болып жатқан үрдістерді қауіпсіздік саласын қалай қабылдаса, соған байланысты осы салада да өзіндік іс-әрекетін көрсетеді. Сол сияқты халықаралық қауіпсіздік саласын әр түрлі қырынан қарастыратын бірнеше негізгі теориялық мектептер бар. Олар: «шынайы саясатшылар (реалполитики)», «либералды саясатшылар (либералполитики)» және «демократиялық әлем» теориясының мектептері.

«Шынайы саясатшылар (реалполитики)» мектебінің өкілдері Фукидид, Н. Макиавелли, Т. Гоббс еңбектері негізінде, сонымен қатар Ратцель, Маккиндер, Спайкман, Г. Моргентхау, К.Уолтц және т.б. болып табылады. Бұл мектептің түсіндіруінше, халықаралық қауіпсіздік формуласы «Қолыңнан келсе, бәрін басқару» ережесімен сипатталады. «Шынайы саясатшылар» халықаралық қатынастардың негізі «жоғары саясаттың» саласы болып күш, ең алдымен әскери категорияны білдіретін мемлекет мүддесі, соғыс пен бейбітшілік мәселесі табылады деп көрсетеді. Принцип бойынша бұл «нөлдік нәтиже ойынын» – бір жақтың жеңісі басқа жақтың жеңілісіне тең екендігін білдіреді [2, 21].

«Либералды саясатшылар (либералполитики)» мектебі. Бұл мектептің мәні жаһандану процесінде әлемдік әрекеттестіктің өсуі халықаралық қауіпсіздік саласының логикасын да ауыстыруға алып келгендігінде жатыр. Ең алдымен бұл мектеп Джозеф Най мен Роберт Кохэннің еңбектерімен сипатталады. Сонымен қатар мемлекетүстілік институттар желісі – үкіметаралық және қоғамдық халықаралық ұйымдар, тәртіптер дамуда. Бұған трансұлттық өндірістер, сауда-саттық, қаржы, технологиялық, миграциялық ағымдардың идентификациясының нәтижесінде тез экономикалық өзара әрекеттестіктің күшеюі әсер етуде. Бұл мектептің негізгі идеясы мемлекетаралық әрекеттестіктер тек «нөлдік нәтиже ойыны» болуын тоқтатады.

Әлем әрекеттестігі және жаһандық үрдіс мүмкіндігінің жоғарылауы ұлттық шекара арқылы қандай да бір елдің немесе аймақтың ішінде ертеден қалыптасқан жаһандық қауіптің таратылмауын жеңілдету арқылы шындығына жету. Бірақ сонымен қатар жаһандық қауіптің деңгейінің өсуі олармен күресу үшін мемлекеттердің бірігуіне алып келеді. Бұл мектептің жақтастарының ойынша жаһандық әріптестікте ядролық қарудың өсуіне сәйкес халықаралық қауіпсіздік саласында дәстүрлі дау шектеледі [2, 24].

Соңғы мектеп бұл «демократиялық әлем» теориясының мектебі. Бұл мектептің негізгі қалаушылары болып И. Кант, Д. Бабст, М. Дойл, Б. Рассел және т.б. зерттеушілер табылады. Бұл мектеп өкілдерінің ойынша демократиялық көшбасшылар бір-бірімен ортақ құндылықтарының, жүйелерінің болуына байланысты соғыспайды екен. Мұның себебін шешім қабылдау процедурасының ашықтылығынан деп түсіндіреді. Дегенмен демократия дегеніміз пацифизм дегенді білдірмейді. Олар тек автократиямен соғысады, бірақ ешуақытта бір-бірімен емес. Коалициялық соғыстарға олар

автократиялықтармен уақытша одақтастықпен шығуы мүмкін, бірақ әрқашан соғысқа қатысушы басқа демократиялықтармен бір жақта болады. Демократиялықтар арасында бір-бірімен соғыс мақсатына немесе басқа автократиялық режимдерге қатысты үлкен келіспеушіліктер әбден болуы мүмкін, бірақ олар өз демократиялықтары арасында қарулық қақтығыстар жүргізбейді. Жаһандық демократизацияның «үшінші толқынына» көтерілуде демократиялық мемлекеттер саны бойынша авторитарлық режимдер үстінен, экономикалық потенциалдың, адам өмірінің сапа, техникалық деңгей, әскери мүмкіншіліктердің сапалы жоғарылауына жеткендігін «демократияаралық әлем» теориясының жақтастары айтады [2, 23].

Халықаралық қауіпсіздік саласына теориялық соңғы үлес қосқандардың қатарына Самуэл Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы» тұжырымдамасын жатқызуға болады. Мұның мәні қысқаша айтқанда мынада жатыр: мемлекет-ұлт арасындағы дау-жанжалдардың орнына дін, ортақ тарих, этникалықтық, моральды құндылықтар, өмір сүру тәсілі сияқты туыстық мәдени сипаттамаларға ие мемлекеттер мен халық топтарын анықтайтын өркениеттер арасындағы дау-жанжалдар келеді. Хантингтон қазіргі өркениеттің жеті немесе сегіз түрін сөз қылады. Олар: батыстық, конфуциандық, жапондық, исламдық, үнділік, славян-прославтық, латын американдық және «мүмкін африкандық» өркениеттер. Көптеген ғалымдар өркениеттік ерекшеліктер мемлекеттердің және мемлекеттер тобының халықаралық мінез-құлықтарына әсер етеді, бірақ олар ең басты анықтаушылар болып табылмайды деп санайды [6].

Осылай қай мектеп бағытын алып қарастырсақ та, халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету әрбір акторға тиесілі екенін көруге болады. Кез-келген мемлекеттің халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі үлесі зор. Барлық акторлар халықаралық қауіпсіздіктің негізгі принциптерін сақтап, яғни күштер немесе күш қатерлерін қолданбау, халықаралық келіспеушіліктерді бейбіт амалдармен шешу, елдер арасында әріптестік қарым-қатынастарды және халықаралық ынтымақтастықты дамыту, халықтардың тепе-теңдігі мен таңдауларын сыйлау, қысым актілерін шектеу мен оларды болдырмауға ұжымдық шараларды қолдана отырып, ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз ете аламыз. Менің ойымша, ұжымдық қауіпсіз өмір әрбір мемлекеттің бейбітшілігі мен гүлденуінің бірден-бір кепілі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Лебедева М.М. Мировая политика: Учебник для вузов/ М.М. Лебедева. – М.:Аспект Пресс, 2004. – С. 164.
2. Кулагин В.М. Международная безопасность: Учебное пособие для студентов вузов. –М.:Аспект Пресс, 2006. – С. 13.
3. Казахстанская политологическая энциклопедия. – Алматы: Казахстан даму институты, КазГУ, 1998. – С. 34.
4. Косолапов Н. А., Сила, насилие, безопасность: современная диалектика взаимосвязей // Мировая экономика и международные отношения, – 1992.-№11. – С. 6.
5. Война и мир в терминах и определениях /Под ред. Рогозина Д. О. –М., 2004. – С. 21.
6. Человек и общество: Основы современной цивилизации. – М.: Геликон, 1992. – С. 92.

Саяси жүйелердің ауыспалы кезеңінде Қазақстан мен Ресейде партиялық құрылыстың пайда болу жолдары мен кезеңдері

Лидия КАРМАЗИНА,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың теориялық
және қолданбалы саясаттану кафедрасының
оқытушысы, саяси ғылымдарының кандидаты

Қазақстан мен Ресей XVIII ғасырдан бастап XIX ғасырдың аяғына дейін біртұтас мемлекет болды, ол бұрынғы, капитализмнің «екінші эшолонды» дамыған елі ретінде, өзінің саяси дамуын XIX–XX ғасырлар тоғысында бастады. Сондықтан, мұндағы саяси партиялар Батысқа қарағанда әлдеқайда кеш туды. Әрине, олардың пайда болуы мен дамуына Батыстың айқын ықпалы тиді, қайталаған жерлеріде болды, сонымен қатар оның ерекше ұлттық сипаттарыда болды.

Ресей империясындағы көппартиялық «жарылыс» 1905–1907 жылдары болды. Бірақ партиялар қазіргідей емес, анау айтқан әлеуметтік-саяси рөлі жоқ еді: олар негізінен үкіметті табалағаны болмаса, мемлекеттің дамуына аса әсер еткені жоқ. 1917 жылғы революция партиялар жұмысын жандандырды және басқалары пайда бола бастады. Бұған тек партиялық тізім бойынша қатыса алатын, Құрылтай жиналысына сайлау өткізуді күзге тағайындау әсер берді, ол барлық партиялардың үгіт-насихат және ұйымдастыру жұмыстарына қосымша сын болды.

Барлығы 1882 жылдан 1925 жылға дейін Ресей империясында 60 жалпыресейлік және 228-231 ұлттық партиялар мен қозғалыстар жұмыс істеді [1]. Соңғылар қатарына Орта Азия, Қазақстан және ұлттық партиялар Федерациясынан құрылған (топтар – ағылшын, че-

хословак, неміс, румын т.б.) париялар кірді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамдығын құру кезінде сол кездегі саяси жағдайларға едәуір әсер ететін әртүрлі ұйымдар пайда болды. Соның ішінде бәсекелес саяси партиялар ерекше орын алды: «Алаш» қазақ Ұлттық партиясы, «Үш жүз» қазақ Социалистік партиясы.

1918 жылдың қазан айында билікке қол жеткізген большевиктер Ресей саяси партиясының өмірін күрт өзгертті, 1918 жылдың екінші жартыжылдығында елде көп жылдарға созылған, идеологиялық бақылауы күшті және саяси плюрализм жоқ бірпартиялық саяси жүйе қалыптасты.

Қысқаша айтып өткен тарихи шолудан түсінуге болатыны, Ресей мен Қазақстан XIX–XX ғасырлар белесінде көппартиялы жүйеге түсуге бет алды, мұны плюрализм жағдайындағы алған алғашқы тәжірибенің салдарынан деседе болады. Бірақ, бұл тәжірибе бірнеше онжылдықтан кейін қайтадан, дамыған саяси партия институтына оралып, оны қысқа мерзімде оны аяққа қою үшін жеткіліксіз болды.

Соңғы 20 жылда Қазақстанда да, Ресейде де, дербес мемлекеттер ретінде, қайта ойландырып баға беретіндей партиялық құрылыстың мол тәжірибесі жиналды. Бұл саяси құбылыстардың тарих уақытымен өлшемі өте үлкен, қаралып отырған мемлекеттердегі партияның даму алаңын бірнеше жеке кезең мен сатыға бөлуге болады (кестені қара).

Кесте. Көппартиялы даму жағдайының кезеңдері және Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы партияларының қалыптасуы.

Фазалары	Кезеңдер	Сатылары	Ресей	Қазақстан
1. Партия мен партия жүйесінің пайда болуына ұйымдық, деологиялық және басқа да ағдайлардың құрылуы.	1) 1985-1990 қоғамдық-саяси бірлестіктер мен саяси партиялардың пайда болуы	а) бірпартиялық жүйе бойында саяси партиялардың құрылуына мүмкіндіктің бола бастауы	1986-1987	1986-1987
		б) халықтар қақтығысы әрекеттері және арғы-партия құрылымын құру	1987-1980	1987-1990
	2) дамыған партиялық плюрализм Р – 1991-1993 Қ – 1991-1995	а) көппартиялықтың құқықтық база негізін ресімдеу	1990-1991	1990-1993
		б-1) «тамыз республикасының» партиялық жүйесі	1991-1993	-
		б-2) парламенттік-президенттік республиканың саяси жүйесі	-	1993-1995

2. Партия жүйесінің белгілі бір түрінің қалыптасуы	3) поляриланған партиялық плюрализм Р – 1993-2001 К – 1995-2002	а) саяси партиялардың даму рөлі	19930-1995	1998-2002
		б-1) көппартиялықтың арнайы құқықтық базасын қалыптастыру	-	1995-1998
		б) белсенді партияларды ресімдеу	1995-2001	-
	4) қазіргі партия жүйесін қалыптастыру	а) көппартиялықтың құқықтық базасын жетілдіру	2001	2002-2007
		б) «билікті партия» институттарын құру	2001-2003	2002-2004
		в) жетекші партияның партиялық жүйесінің түрін қалыптастыру	2003 жылдан	2004 жылдан

Салыстырмалы талдау көрсетілгендей: қайта құру ұрандары және декларациялар толқынында, бұрынғы КПКО-ға (КПСС) балама түрде күшті «қалыпсыз қозғалыстар» пайда болды. КПКО-дан тәуелсіз азғана құрылымда, мемлекеттік құру, ұлтаралық қатынас, өнім өндірудегі сапаны көтеру, әлеуметтік саясат т.с.с., бюрократияға қарсы біріккен, бірыңғай өз көзқарастары бар, көптеген саясиландырылған топтар, клубтар, қоғамдық бірлестіктер т.б. құрыла бастады.

1987 жылы КПКО Орталық Комитетінің қаңтар пленумы қоғамды демократизациялау жөнінде жаңа бағытын жариялады және қоғамда нағыз оппозициялық бағытта белгіленген қалыпсыз қозғалыстар пайда бола бастады: Ресейде «Память», Қазақстанда «Форум», «Желтоқсан». Одан басқа, Ресей өзара тәуелсіз республика боламыз деген қалыпсыз ұйымдасқан бірлестіктер мен «халықтық көтерілістері» аймағында қалды. Сонымен қатар, бірпартиялық саяси жүйе өзгеріссіз қалды. Бұл кездегі бірлестіктер әлі көпшілікке таныс емес, ұйымдасқан түрде қалыптаспаған және азаматтар тарапынан қолдауы төмен болды.

1988 жылдан бастап КПКО-ға баламалы басқада саяси партиялар құрыла бастады. Бұған себеп, 1990 жылғы қаңтардағы КСРО Конституциясының коммунистік партияның басқарушы рөлі туралы 6 бабына өзгерістің енгізілуі, сондай-ақ 1990 жылғы одақтық және автономиялық республикалардың «егемендік шеруі» болды. Бірпартиялық жүйенің көппартиялыққа көшу кезеңі басталды. Осы кезеңдегі саяси партиялар Ресейдегі де, Қазақстандағы да, ешбір партияның белгісі жоқ, бұрынғы партия орнына келе салған

ұйымдар болды [2]. Нақты идеологиясы, құрылымы белгісіз және әлеуметтік базасы жоқ болған олар, ешбір ойлаусыз, кейбір саяси тұлғалар айналасында солардың шашбауын көтерумен, не мемлекетке, не қоғамға пайдасы жоқ болды.

Белгілі Дж.Сарторидің саяси партиялар жүйесін жіктеуіне бағынсақ [3, 122-179], осы кезеңдегі ресей мен қазақстандық партия жүйелері, 1990-1995 жж. жарамсыз деп табылады, яғни ол жүйе ешбір қозғалыссыз және мардымсыз. Саяси партиялар бұрынғы партияға ұқсап құрыла берді, қоғамдық өмір түрлі түстенді және қарсылықтар бола бастады. Бұл жағдай демократияның енді қалыптасып келе жатқан елдерге ұқсас болды [4].

Ең маңызды сатысы осы кезеңде көппартиялық кезеңнің негізі қалана бастады. 1991 жылы КСРО Жоғары Кеңесінің «Қоғамдық ұйымдар туралы» Заңы күшіне енді, саяси партиялар Әділет Министрлігінен арнайы тіркеуден өтіп, заңды жұмыс істеуге және тіркелуге құқық алды. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан мен Ресей өз Конституцияларында идеологиялық және саяси әр алуандық туралы постулатты бекітті.

1991 жылғы тамызда болған белгілі оқиға КОКП-ны таратты, ал оның мемлекетқалыптастырушы міндеті болғандықтан, соңынан КСРО-да тарады.

«Тамыз республикасы» (1991-1993) партия жүйесінің кезекті сатысында Ресейде жаппай демократиялық қозғалыстар дамып, олар Ресейде жаңадан пайда болған тәуелсіз, саясатқа қатысы жоқ элиталардан басқа, қолданыстағы бар билікті тек саясатты өзгертудің құралы ретінде санады [4]. Әр алуандық партиялар өздеріне одақтас партиялармен бірігіп, саяси блоктар ұйымдастыра бастады, соңында коалициялар құрылып, олар Ресейдің барлық саяси көрінісін берді: демократ-реформаторлар, орталықшылдар, патриоттар.

Ресейдегіден айырмашылығы, Қазақстандағы саяси плюрализмнің дамуы 1995 жылға дейін созылды. Ресейде 1993 жылдың өзінде-ақ конституциялық және сайлау реформалары өтіп, саяси партиялар қоғамдық бірлестіктер қатарынан шықты, ал Қазақстанда партиялардың статусы әлі бұлыңғыр, түсініксіз күйінде болды.

Осы кезеңдерде ҚР мен РФ саяси көзқарастарын бекітіп, соңында партия секторында бірнеше идеологиялық бағыттар қалыптасты: либерал-демократиялық, социал-демократиялық, социалистік, коммунистік және ұлттық-патриоттық.

Сол кездегі ресейлік және қазақстандық саяси партиялар бұрынғы партияның құрылымындай жұмыс атқарды, іс әрекеттерінің заңмен

бекітілмегендіктінен, олардың қоғамдағы саяси процестерге араласатындай мүмкіндіктері жоқ еді. Олардың құрылымы әлсіз болды, ауқымды әлеуметтік және электоралдық базасы болмады, тек бастамашыларының белсенділігімен ғана танылып жүрді. Сондай-ақ бәсекелесуге мазасы жоқ саяси партиялар болды, олардың аймақтарда бөлімшелері болмады.

Одан кейінгі партияның дамуы Қазақстанда (1993-2001) және Ресейде (1995-2002) қиын жағдайда, партиялық плюрализмнің шегінде өтеді [3, 122-179]. Былай айтқанда Қазақстан мен Ресейге осы кезеңдер біріншіден, партияның авторитарлық демократия кезеңіндегі дамуы және, екіншіден, жаппай саяси партиялардың құрылуы болды. Соңында мінез құлықтарының және партиялық құрылуының әртүрлілігіне қарай, ол күштердің әрдайым бөлектеніп майдалануына әкеп соқты. Бірақ республикалардағы партқұрылыстар дамуы ұлттық-мемлекеттік сипатта болды.

Қазақстандағы күшейген партиялық плюрализмнің ерекшелігі – көппартиялық базаның арнайы қалыптасуы: 1996 жылы «Саяси партиялар туралы» ҚР Заңы қабылданды. Сонымен қатар қазақстандық партиялардың заңды базасы шектеулі ғана еді, шет елдердің тәжірибесін пайдаланды, ол демократияның сұранысын қанағаттандырмады, бірақ қазақстандық қоғамның авторитарлық мінез-құлығына сай болды, солай бола тұра жаңа Конституцияға айналды. 1995 жылы Ресейде «Қоғамдық бірлестіктер жөнінде» Федералдық заң қабылданып, содан 1998 жылға дейін өзгерту енгізгенше оның құрамында не саяси қоғамдық бірлестіктер туралы, не саяси партиялар туралы ережелер болмаған. Ресейдің саяси партиялар жөніндегі, олардың қызметін толыққанды бақылайтын арнайы заңы тек 2001 жылы ғана қабылданды [6].

1993 жылы ресейлік партиялар және 1994 жылы қазақстандық партиялар ұлттық заң қабылдау органдарына «құрылтайшы» депутаттар сайлауында алғашқы тәжірибеге ие болды, соңынан 1995 жылы екі республикада өткен сайлауларда одан әрі бекіді. Бірақ Ресейде 1993 жылы аралас электоратты формуласы енгізіліп, онда парламенттің төменгі палата депутаттарының бір жартысы бірмандатты округтардан басым дауыс бойынша өтсе, ал келесісі жалпыұлттық бір округтен партия және коалиция тізімі бойынша сайланатын болып [7], партия жүйесіндегі партияның дамуы мен рөлін жоғарылатуда шешуші орын алды.

1995 жылғы сайлау қорытындысы бойынша, көппартиялы Ресейде саяси процеске қатысушы бастамашы-партиялар [8, 13-14] пай-

да болды: Ресей Федерациясының Коммунистік париясы, Ресейдің либерал-демократиялық партиясы, Ресейдің «Яблоко» бірлескен демократиялық партиясы және Бүкілресейлік «Наш дом - Россия» қоғамдық-саяси қозғалысы. Олардың бәрі Мемлекеттік Думаның Федералды жиналысына өтті, депутаттар фракциясын құрды. РФКП, РЛДП және «Яблоко» 1999 жылғы сайлауда өздерінің мықтылығын танытты.

Қазақстан Республикасында 1994 жылы XIII шақырылымдағы бірпалаталы Жоғары Кеңесіне, кейін 1995 жылғы ҚР Парламенті Мәжілісіне сайлауларында мажоритарлық жүйеде партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің депутаттыққа ұсынған кандидаттары бойынша, таза жеңіске жеткен партиялар шықты, бұл саяси реформалау кезеңіндегі Қазақстанның Ресейден әлдеқайда артта қалғанын көрсетті. Ресейден айырмашылығы, сайлау науқанында тікелей партияаралық күрес болған жоқ, соңында электораттардың партияны қолдауы. 1998 жылы бірінші конституциялық реформа және осыған байланысты 1999 жылғы Қазақстандағы Мәжіліске сайлауда электораттар формуласы өзгеріп, саяси партиялардың аралас жүйеде бәсекелестікте өтті: округтардан басқа партиялық тізім бойынша өткізіліп, Парламенттің төменгі палатасына 67 мандатқа тағада 10 мандат қосылды [10]. Мәжілістен мына партиялар орын алды: Коммунистік, Қазақстанның халықтық-кооперативтік партиясы, Возрождение партиясы, Халық Конгресі партиясы, Республикалық «Отан» саяси партиясы, Азаматтық, Аграрлық, Республикалық Халықтық және Республикалық Қазақстан саяси партиясы, ондағы орындарды өзара «Отан», Азаматтық және Коммунистік партиялары бөлісті.

Партиялық плюрализм кезеңінде партияның жалпы дамуын атап айтар болсақ, Қазақстан мен Ресейде толыққанды көппартиялы институттың бекітілгенін, оның күнделікті өмірге енгізілгенін байқаймыз. Саяси партиялар мемлекеттегі ерікті демократиялық институттарға айналды, әрдайым өз көзқарастарын айтып тұрады және елдегі саяси құбылыстарға араласады. Этникааралық проблемалар екінші орынға шығып, мақтангершілік демократиядан алшақтау басталады, радикалдар азайғаны сезіледі. Партияның ішкі құрылысы дамып, аймақтық жүйелері дамыды, бағдарламалары пысықталды. Билікпен бірігіп жұмыс жасауға ұмтылыс пайда болды. Азаматтардың саяси құрылымдарға деген көзқарасы оң болып, партияға деген ұмтылыстар пайда болды. Қорытындысында саяси партиялар нақты әлеуметтік қолдау базасына ие болды.

Қазіргі уақытта көппартиялық дамудың төртінші кезеңіне Ресей – 2001 жылы, ал, Қазақстан – 2002 жылы кірді. Нақты нүктесі болып бірінші кезекте «Саяси партиялар туралы» (2001, маусым), арнайы Федералдық заңды, екінші кезекте – «Саяси партиялар туралы» ҚР жаңа Заңын (2002, шілде), қабылдау болып табылады. Екі заң да партиялар санына, өңірлік құрылымдар болуына, тіркеу мүмкіндіктеріне талапты күшейтеді. Партияларды қайта тіркеу әрекеті саяси партиялардың үлкеюіне, тіркелмеген партия құрылымдарының саяси аренадан кетуіне, жұмыс істеп тұрған партиялардың саяси күшінің артуына, күштірек оппозициялық партиялар ұйымыдары пайда болуына, қоғамдық-саяси қозғалыстардың саяси өмірге ықпалының әлсіреуіне әкеп соқты. Қазақстандағы істеп тұрған 19 партиялардың жаңа заң қабылдаған кезде, жаңа талаптарға сай 7 партия ғана өтті, (бүгін елде – 10 партия), Ресейде партия көлемі 199-дан 15- ке дейін қысқартылды, қазіргі кезде [11].

Сонымен қатар, жаңа ереже саяси партиялардың құқықтық регламент көлемін шектеу мен олардың мемлекетпен іс-әрекеттерін, қатынастарын басымырақ бақылауды белгілеу жағына өзгертті. Мұндай механизмдер келешекте партиялардың табиғи дамуына кедергі болады және жаңа ұйымдардың пайда болуына қиындық туғызады, орыннан қоғалмаушылық қалыптастырады [8, 10-11]. Мұны билік те түсінеді: Қазақстанның Президенті Н. Ә. Назарбаев жақын арадағы өзінің сөз сөйлеуінде «саяси партияларды тіркеу үшін ыңғайлы жағдай жасау қажеттігін» атап көрсетті [12].

Қарастырылып жатқан кезеңдегі мінездемелік жағы – электоралды кеңістікте басқа партиялармен қарсы тұра алатын, ғылыми әдебиетте партия формасындағы биліктің саяси бірігуі деген ұғымдағы «билік партияларының» қалыптасуы [13, 24-25]. Ресейдегідей, Қазақстандағы саяси аренадағы мұндай құрылымның пайда болуы екі республикадағы авторитарлық демократия жағдайындағы ең мықты президенттік басқару формасының толық дұрыс деп есептейді.

Әртүрлі жылдары Ресей Федерациясында «билік партияларының қалыптасуы орындары болды. : «Демократиялық Ресей қозғалысы» (1990), Ресейдің бірлік және келісім партиясы (1993), «Ресейдің демократиялық сайлау» партиясы (РДС, 1994), ХДР (1995) [13, 26]. Әрбір жаңа құрылым алдындағылармен генетикалық байланыста болды, солай немесе олардың базасында құрылды. Бірақ, саяси тәжірибе көрсеткендей, 2001 жылғы желтоқсандағы «Біртұтас Ресей» (БР) Бүкілресейлік саяси партия құрылуы сәт тәуекел бол-

ды. 1999 жылғы Мемлекеттік Думадағы сайлауда құрылған «Бірлік» және Отан – бүкіл Ресей» сайлау блоктарындағы Партия тамыры – Президент В.В.Путин бағытын қолдаушылар болып табылады.

Атап айтқанда, өз кезегінде 2005 және 2007 жж. жаңа партияны сайлауда қолдау көрсеткен Путиннің көп жердегі даңқының арқасында, сондай-ақ, өз билігін нығайту арқылы (президенттің айналасына бетке ұстар қаймақтардың бірігіп, билік вертикалі құрылды) [14] ЕР көрсетілген сайлау нәтижесі бойынша Мемлекеттік думада конституциялық көпшілікті және Ресейдің Федералдық Жиналысының «өміршендерінен» РФКП және РЛДП –ден әлде қайда озып, Ресейдің қазіргі кезеңдегі тарихында ең күшті саяси партия ретінде «билік партиясы» болды.

Қазақсан Республикасында құрылған 1993 жылғы «жоғарыдан» және Президент Н.Н. Назарбаевтың қолдауымен «Қазақстанның Халықтық бірлігі одағы» қоғамдық-саяси қозғалысы 1995 жылы Қазақстан халқының бірлігі болып қайта құрылған, 1999 жылы «Отан» партиясының құрамына еніп, биліктік парияның қоңырауы болған [15, 79]

Бірақ, алғыпрезиденттік күшінің қайта құрылғандығы және Қазақстанның демократиялық партиясы, Қазақсанның Либералды қозғалысы және «Қазақстан – 2030 үшін» қозғалыстарының бірігіп, ҚХБП (ПНЕК) болып, онан кейін «Отан» партиясынан ҚР Президентіне кандидаттыққа Н.Н.Назарбаевты қолдауға Республикалық қоғамдық штаб базасын құру Қазақстан үшін даңқты да, келешектегі жүйе болды. Ұйымдастырушылық, материалдық, кадрлық, интеллектуалдық, ақпараттық және басқа да ресурсты әуелбастағы артықшылықтарымен, сондай-ақ, «Отанның» мүшесі және төрағасы болған Н.Н. Назарбаевтың қолдауымен келешегі мен болашағы айқын «билік партиясы» болып тазарды.

1999 жылғы сайлауда басқа партиялардан Парламент Мәжілісіне мандатта саны жағынан алға шықты, ал, 2004 жылғы сайлауда: мемлекеттің тұрақты дамуы, елдің Президентті қолдауы және сайлау алдындағы штабтың сапалы іс-әрекеттерінің жеткіліктілігі болып табылатын үш фактордағы негізде политологтардың бағасы бойынша өзінің бірінші жетістігін атақты жеңіспен шегеледі [16].

«Отан» партиясының (2003) Азаматтық және Аграрлық партияларының Республикалық «Асар» партиясымен бірігуі; Н.Ә. Назарбаев шілде-желтоқсандағы президентті жақтаушы блок күштерін біріктіруге басшылық жасауы, 2006 жылы «Отан» партиясының перманенттік қолдауы билікті оңаша қолдаумен ауысып отырды.

Жаңартылған партия «Нұр Отан» Халықтық демократиялық партия болды, (санақ кезінде елдің саны 15 миллионды құрады), мұнда 1 миллион адамы бар нағыз «гиганттық» партия болды. Партияға біріккен депутаттардың парламенттік фракцияларымен «Нұр Отан», Единая Россия сияқты, Парламенте конституциялық көпшілікке ие болды. 2007 жылы Мәжілісте кезектен тыс сайлау қорытындылары бойынша Парламенттен өткен жалғыз партия болды және төменгі палатаның барлық 98 орнын алды.

Қазақстанда және Ресейде биліктің күшеюі жалпыхалықтық қолдау мен партияның барлық қажетті ресурстарын меңгерумен, жалпы бірізді құрылуы бойынша 2003–2004 жылдардан бастап екі республикада да көппартиялы жүйе қалыптасты, ол саяси жүйеге сәйкес, (жартылайпартиялы) партияларымен көппартиялы жүйенің құрылуымен көзделеді.

Қазақстан мен Ресейде көппартиялы жүйенің дамуы Парламенттің төменгі Палатасына депутаттарды тек қана барабар өкілдік жүйесі бойынша сайлауға көшуден басталды. Бұл жаңа бастама Қазақстанда 2007 жылғы Конституциялық реформаға байланысты жүзеге асты. Ал Ресейде барабар өкілдік жүйесі бойынша сайлауға көшу сәл ертерек, 2005 жылы «Ресей Федерациясы Федеральдық Жиналысы Мемлекеттік Думасына депутаттарды сайлау туралы» заңға түзетулер енгізген кезден басталды. Алайда, сайлаудың осы жүйесін қолдану 2007 жылы жүзеге асты. Қазақстан мен Ресейде Сайлау туралы заңдарға түзету енгізілгенде бір ерекшелігі сайлауда партиялардың дауыс алуы үшін 7 пайыз көлемінде дауыс жинауы қажеттігі бірдей белгіленді. Сонымен қатар екі елдің заңында да сайлау блоктарында жиналған дауыстары бойынша партиялардың бірігіп кетуіне тыйым салынған [17].

Бірақ 2007 жылғы Қазақстан мен Ресейдегі Парламент сайлауы тек заңдық негізде ғана ұқсас емес, сонымен қатар сайлау өткізудің ережесі және қорытынды нәтижесі бойынша да сәйкес болып шықты. Барабар өкілдік жүйесі билік партиясы – «Нұр Отан» мен «Единая Россия» (ЕР) партияларына осы елдердің ұлттық заң шығарушы органдарында өте көп орынды иеленуіне мүмкіндік туғызды. Тағы да конституциялық көпшілікке ие болып, партиялық жүйеде екі елде де бірдей уақытта қалыптасқан жетекші партияның айқын басымдығын көрсетті.

Осы кезде саяси партияларға қатысты Қазақстан заңы тағы да алға қадам жасағанын атап өтуіміз керек. 2007 жылғы Конституциялық реформа Қазақстанда Президент елдің Премьер-Министрін саяси

партиялардың фракцияларымен кеңескеннен кейін және Мәжіліс депутаттарының басым бөлігі келіскен соң, тағайындайтыны туралы жаңа норма енгізді. Саяси партияларға Үкіметті қалыптастыру құқығы берілді. Енді қазақстандық партия жүйесінде «билік партиясы» деген ұғым қолданылатын болды, ал саяси партиялар осы институттың классикалық рөлі ретінде демократиясы дамыған елдерге жауап береді. Премьер-Министр Парламенттегі көпшілік дауысқа ие болған партияның «сөзін» сөйлейді. Үкімет сайлауда жеңіске жеткен партияның бағдарламасын жүзеге асыруға тиіс.

Осындай заңнамалық норма Ресейде жоқ. 2008 жылы сәуір айында өткен «Единая Россияның» съезінде партияның жарғысына партияның жоғарғы лауазымды қызметі партия төрағасына түзетулер енгізілді. Осы түзетулерге сәйкес сол кезге дейін Борис Грызлов бірге атқарып келген екі лауазым – партия төрағасы мен партияның жоғарғы кеңесінің төрағасы қызметтері бөлінді. Соған байланысты партия төрағасы қызметіне партияда жоқ адам тағайындалуы мүмкін деген шешім шығарылды, бұл лауазымға кейін елдің Премьер-Министрі болған В.В. Путин сайланды(18). Бұл өзгерістер ЕР-ның тек қана «билік партиясы» емес, билік жүргізетін партия екендігін көрсетті.

Сондықтан Қазақстан Республикасында да, Ресей Федерациясында да сайлау заңнамасын реформалаудың қорытындысы бойынша Парламенттің төменгі Палатасына барабар өкілдік жүйесі бойынша өткен сайлауда бірінші рет жетекші саяси партиялар үлкен нәтижемен жеңіске жетті. Беделді партиялар Ресейде өз қарсыластарын көш соңында қалдырса, Қазақстанда оппозициялық партияларды билік басына жіберген жоқ.

2007 жылғы қараша айындағы Мәжілістің шешімімен мемлекеттік органдардың жүйесінде «Нұр Отан» партиясының басымдығы жөнінде түзету енгізу үшін ұнқатысу алаңы ретінде, мемлекеттің экономикалық және саяси дамуына және оларды шешуге қатысты мәселелер жөнінде барлық ынталы тараптардың өз көзқарастарын білдіруіне мүмкіндік жасайтын Қоғамдық Палата құрылды. Президент Н. Назарбаев Парламенттің төртінші шақырылымының екінші сессиясын ашқанда тіпті екінші партия сайлауда 7 пайыздық деңгейден аса алмаса да, алдағы уақытта кем дегенде екі партияның қатысуымен Парламентті жасақтау үшін құқықтық негіз жасау жөнінде ұсыныс жасады [12].

Жоғарыда келтірілген мысалдарды ескере келіп, Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясындағы көппартиялық жүйенің дамуы

бір-бірімен ұқсастығын айта кеткен жөн. Бұл осы елдердің XVII–XX ғасырлар аралығында бір мемлекеттік жүйеде болғандығымен және XX–XXI ғасырда жаңа құрылымға бір кезде ауысуымен де ерекшеленеді. Сонымен қатар ұлттық-мемлекеттік құрылымның айырмашылықтары да бар екенін ескергеніміз дұрыс. Айталық, саяси-экономикалық дамуда, ұлттық мәдени және менталитеттік, елдердің геосаяси орналасуында өзіндік басымдықтар мен ерекшеліктер сақталып отыр.

Қазір ресмитүрде Ресейде 15, Қазақстанда 10 саяси партия бар, олар қоғамдық өмірдің ажырамас бөлігі болып табылатын мемлекеттің біртұтас саяси институтын құрайды. Бұл елді саяси жетілдірудің маңызды бағыты екені анық. Сондықтан да ол әлеуметтік-саяси тұрғыда ресейліктер мен қазақстандықтардың сана-сезіміне әсер ете білді. Сондай-ақ бүгінгі таңда саяси партиялардың дамуы әлі де бастапқы кезеңде деуге болады. Оның негізгі себептері ретінде қоғамның қалыптасуының аяқталмауын, саяси мақсаттардың әлі де анықтала түсуін, мемлекет бір жүйеден екінші кезеңге өтуі қарама-қайшылықтарға ұшырағанын айтар едік.

Қазақстан мен Ресейдегі саяси реформасының қарқыны Қазақстанның бірінші кезеңдегі партия алаңының дамуы артта екендігін көрсетті. Ресейдің алға шығып кетуіне себеп, 1993 жылғы төменгі палата сайлауында электоралды формуланың тепе-теңдігі болды, ал Қазақстан бұған тек 1998 жылы ғана жетті. Бірақ Қазақстан көппартиялықтың құқықтық базасын қалыптастыруда алда келеді. Ол, партиялар туралы заңын Ресейден ертерек қабылдады, ал 2007 жылғы конституциялық реформа саяси партиялардың деңгейін классикалық деңгейге дейін көтерді, ал мұндай Ресейде жоқ.

2002 жылдан бастап, тәуелсіз алғаннан кейінгі кезге қарағанда екі елдің партия жүйелерінің ұқсастығы анық байқала бастады. Республикаларда басқарушы партия жүйесінің моделі қолданылып, азия және латынамерикасы елдері сияқты жерледе қолданысқа алынды. Басқарушы «биліктік партия» болып «Единая Россия» мен «Нұр Отан» шықты, оларға бәсекеге шақ келетін серік жоқ, қазіргі уақытта екі елде де заңдастырылып нағыз билікке ие болуда.

Болашақта айқын болатыны, аталған партиялар бастамашы партия ретінде, зерттеуші елдердің партия жүйесіне еніп, президенттік басқарушылықты сақтап қалу, қажеттілікке қарай қоғамда өз билігін жүргізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кривенький В.В. Ресей саяси партияларының салыстырмалы жаңа мәліметтері // Ресей ұлттық саяси партияларының тарихы . М ., 1997. с . 123-130; ВЧК қызыл кітабы / М.И. Лацис ред. Т . 1-2. М ., 1922(2- е. шығару -1989).
2. мысалы: Баранов М.В. Қазіргі Заманғы Ресей саяси партиялары : қалыптасуы, ерекшеліктері, болашақтың: ізденуі дисс . Автореф . канд . ст . құйылған. Ғылымдардың. М., 2001. 13-14б; Пляйс Я.А, Ресейдегі партиялық құрылыс. Саясаткерлермен ресей диссертациялық зерттеулердің талдауы // полис .2007.№5. 156 б.
3. Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. Vol 1. N.Y., Cambridge 17 ,1976.
4. Fish S . The Advent of Multipatism in Russia :1993-1995// Post - Soviet Affairs ,1995. Vol .11.№4.
5. Рябов А. «Өкімет партиясы» Ресейдің қазіргі заманғы саяси жүйесі // Карнеги мәскеу орталығы : ғылыми баяндамалар .1988. Вып .22// <http://www.ru.yavlinsky.ru/news/phtml/index.id=2416>
6. Федералды заң «Қоғамдық бірлестіктер туралы»//.1995.№21.№82-ФЗ; Федералды заң « Федералды заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы «Қоғамдық бірлестіктер туралы»// Ресей федерациясы .1998.№28; заңы «Саяси партиялар туралы»// <http://base.www.ru/spinform/fwx/show.Regnom=1437>
7. 1995 жылға сайлаудың қортындысы және сайлау системасын баяндау // 1995 жылғы Мемлекеттік Думадағы депутаттардың сайлауы. Электрондық санақ. М., 1996.
8. Барабанов М.В. Қазіргі Ресейдегі саяси партияларлардың жағдайы, ерекшелігі, болағашы: Автореф. Ғылыми дәреже зерт. М., 2001.
9. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы, Конституциялық заң күші бар, «Қазақстан Республикасының сайлауы туралы» // Казахстанская правда. 30 сентябрь 1995.
10. Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы «Қазақстан Республикасының сайлауы туралы» (өзгертулер мен толықтырулар енгізілген). Алматы: ТОО «Баспа», 1998.
11. Ресей Федерациясы саяси партияларының тіркелген тізімі: // <http://rosregistr.ru/iudex.php?menu=3010000000;>) Қазақстандағы саяси партия // http://www.akorda.kz/www/www_akorda_kz.nsf/sections?OpenForm&id_doc=E8DA86C639C47E954625723E0011ADA6&lang=ru&L1=L1&L2=L1-4
12. ҚР Президентінің ҚР Парламентінің ІІ сессиясының ашылуында сөйлеген сөзі//http://www.akorda.kz/www/www_akorda_kz.nsf/sections?OpenForm&id_doc=98F2D256CA617479062574D8007238FO&lang=L2&L2=L2-15
13. Федоринов В.Е. Ресейдегі саяси партиялардың дамуы мен қалыптасу жағдайындағы плюрализ. Автореф. М., 2002.
14. Становая Т. Ресейдегі «партиялық өкімет» нені білдіреді? // РИА «Жаңалықтар».8 маусым 2005.

15. Булуктаев Ю.О., Дьяченко С., Кармазина Л. Қазақстандағы саяси партиялар, 1998 жыл: Анықтама. Алматы, 1998. С.34; Дьяченко С., Кармазина Л., Сейдуманов С. Қазақстандағы саяси партиялар. 2000 жыл: Анықтама. Алматы, 2000.
16. Ашимбаев Д.А., Парламент сайлауының саяси қортындысы // ЦҚТ «Репутация». 6 қазан 2004.
17. Конституциялық заң «Қазақстан Республикасының сайлауы туралы» // http://election.kz/portal/pageid=73,48269&_schema=PORTAL; Ресейдің Федералдық заңы «Ресей Федерациясының Мемлекеттік Думасы Федералдық жиналысы туралы заң».
18. Морякова Т. Путин «Бірыңғай Ресейді» басқарады // <http://www.utro.ru/articles/2008/04/15/730941.shtml>

Саяси коммуникациялардың даму бағыттары: Еуразиялық кеңістік және Қазақстан

Гүлмира СҰЛТАНБАЕВА,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
БАҚ менеджменті және жарнама кафедрасының
профессоры

Қазақстандық БАҚ-тағы саяси коммуникация, қоғамдық өмірдегі саяси насихат, бұқара көпшіліктің саяси мінез-құлпын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналууда. Саяси коммуникацияның ең маңызды формаларының бірі – БАҚ арқылы жүзеге асуы. Сондықтан БАҚ-тағы саяси коммуникация билік пен бұқара арасындағы ақпаратты тартушы, реттеуші, бағдарлаушы құрал ретінде ерекше маңызды болғандықтан зерттеу тақырыбын өзекті деп санауға болады.

Шығыс Еуропа мен Орталық Азия елдеріндегі саяси коммуникацияны, саяси насихат, саяси мінез-құлықты зерттеу бүгінде өзекті. Жаһандану кезеңінде Еуразия елдеріндегі саяси сабақтастықтың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау маңызды қадамның бірінен саналады. ТМД елдері арасындағы саяси байланыстарды, олардың айырмашылықтары мен саяси үдерістердің ерекше белгілерін және еуразия елдеріндегі тарихи сабақтастық тәжірибесін дамуын айқындауда саяси коммуникация саласындағы қолданбалы зерттеулердің қажеттігі туындауда. Қазақстанның саяси құрылысының ерекшеліктерін ескере отырып, Еуразия елдерінің саяси коммуникацияның теориялық, әдістемелік және тәжірибелік негіздерін зерттеу осы аймақтың одан әрі дамуын жобалау мен болжауда маңызды болып отыр.

Еуразия елдеріндегі саяси коммуникацияның дамуы бірнеше факторлармен айқындалады. Алдымен, Еуразияда территориясындағы

мемлекеттердің геосаяси жағынан орналасуы мен саяси және экономикалық ықпалдасуы, шоғырлануы ықпал етіп отыр. Бұл осы аймақтағы тәуелсіз республикалардың мемлекеттік ақпарат саясатын жүргізуі мен ақпараттық қауіпсіздік мәселелерінде ұқсас тенденциялардың байқалуымен де ерекшеленеді. Мәселен, бұрынғы кеңестік одақ елдерінде коммуникация құралдарының техникалық жағынан дамуына байланысты ақпараттық саясат күрделі өзгерістерге ұшырауда. Саяси ақпарат тек техникалық даму деңгейіне ғана емес, саяси идеологиялық сипатына, ақпарат тарату көзіне де байланысты жүзеге асуда. Солардың ең ерекше тенденциясын атасақ, қазіргі заманда бұқаралық саяси ақпараттандыруда басты ерекшелігі - **нақты қадағау жүйесінсіз өте ауқымды түрлі хабарламаның берілуі және таралуы**. Нәтижесінде қоғамның белгілі бөлігі саясаттан тыс (аполитизация) қалады. Осы тәсілді коммуникация теориясын зерттеушілер «ақпараттық бөлшектеу» деп те атайды [1]. Бөлшектеу тәсілі нақты саяси мақсатты көздейді. Шығыс Еуразия және Орталық Азия елдеріндегідей Қазақстандық БАҚ нарығы да «ақпараттық бөлшектеу» саясатынан аттап өте алмады. Бұған ақпарат нарығындағы түрлі сипаттағы, түрлі бағыттағы басылымдардың қаптап жарық көруі (дайжест басылымдар, бақыланбайтын электрондық газеттер, көңіл көтерушілік басылымдар және т.б.) мен телеарналардағы «ток-шоу» бағдарламалары мен радиоэфирлердегі музыкалық-ойын хабарлары дәлел.

Саяси ақпараттандырудың келесі тенденциясы – **идеологиялық-насихаттық қондырғының ақпараттық ағынды қатаң бағындыруы болып отыр**. Бұл тәсіл әсіресе саяси партиялар мен қозғалыстардың мерзімді басылымдарына тән [2]. Қазіргі саяси өмірде насихатты негіздеу саласында бірқатар тенденциялар байқалуда. Оның ішінде аудиторияның әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты түрлі басылымдардың бөлшектенуі ерекше байқалуда. Ақпараттандырудың «қалаулы иллюзия» тәсілі кеңінен тарап отыр. Қоғамдық пікірден байқалатыны бірінші орында ақпараттың терең заңдылығы, ішкі әсерлі сипаты емес сыртқы көрінісі, әсіресе жарқын сенсациялық мәні тұрады. Сенсациялық – аудиторияның мәліметтерді қабылдауына, ұғынуына кедергі келтіретін саяси насихаттың бір құралы болып саналады. Егер сенсация газеттік басылым үшін басым болса, онда ол коммерциялық емес саяси мақсат ұстанғаны.

«Сары басылымдардың» пайда болуы Қазақстан және басқа да бұрынғы кеңестік елдердің ақпарат нарығындағы заңды

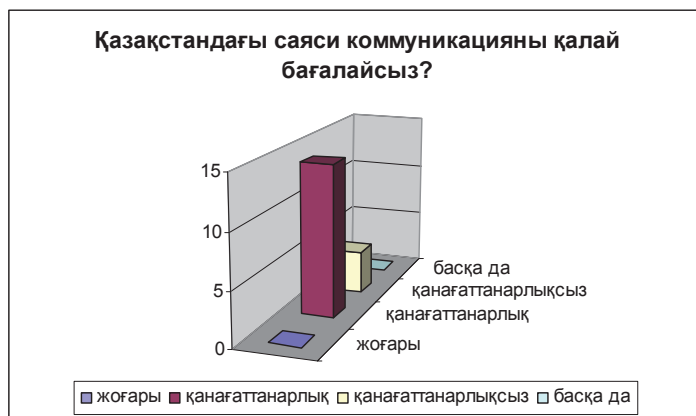
құбылыс деуге болады. Осы сипаттағы басылымдардың көптеп шығарылуы мен «электрондық сары басылымдардың» пайда болуы БАҚ дифференциясының саяси жүйеде орын алғаны деуге болады. Мәселен, веб-басылымдардың ішінде «Навигатор» - билікке байланысты негізделмеген, объективті емес материалдар мен сын жариялауда батылдық танытып отыр. Республикалық «Караван» және аймақтық «Замана» газеттері мен оның көптеген қосымшалары дайджест материалдар, көңіл көтерушілік сипаттағы әңгімелермен шектелуде әрі мемлекеттік органдар бұл басылымдардан аса қауіптен қоймайды. Керісінше, БАҚ нарығындағы «сары басылымның» ұлғаюы мен көбеюі «ақпараттың бөлшектенуі» тәсілінің өміршеңдігін растай түседі. Иллюзиялық көрініске жетудің келесі тәсіліне әлемдегі байсалды әлеуметтік саяси мәселелерге тиісті ақпараттарды ығыстырып, көңіл көтерушілік сипаттағы материалдарды ұсыну жатады [3]. «Ығыстыру» тәсілінің өзіндік ерекшелігі – бұқаралық иллюстрациялық журналдардың жарық көруі болып отыр. Сапалы басылымдардың талдамалық сипаты кездейсоқ емес. Өйткені нақты ақпаратсыз әлеуметтік басқару мүмкін емес және талдамалы әдебиет нақ сол әлеуметтік механизм тұтқасын ұстап отырғандар үшін қажет. Осыдан саяси насихаттың қайшылығы – азшылыққа арналған жеңілдетілген концепцияның байсалды негізделуі мен көпшілік үшін иллюзиялық көрініс келіп шығады [4]. Елдегі басылымдардың ішінде республикалық және корпоративтік иллюстрациялық журналдар ерекше орын алады. Бұлар «сапалы басылымдар» категориясына жататын «Exclusive», «Мир Евразии», «Kazakhstan» және т.б. журналдар. Халықаралық бизнес басылымдар бизнес-элита аудиториясына бағытталған. Басылымдар негізінен инвестиция, энергетика, экономика, мұнай бизнесі, PR және маркетинг мәселелеріне арналған материалдар жариялайды.

Бүгінде Қазақстандағы БАҚ нарығының дамуы цензураның шектелмегендігімен, БАҚ-тағы ақылы мақалаларға мемлекеттік тапсырыстың болуымен ерекшеленеді. БАҚ-тың монополиялануы, ақылы мақалалардың жиі жариялануы, қазіргі заманғы PR-технологиялар жайлы түсініктің әлсіздігі, БАҚ нарығындағы менеджмент пен маркетинг салаларының кенжелеп дамуы, бизнестің қажетінше саясиленуі бұқаралық коммуникация құралдары нарығындағы жағымсыз тенденциялар деуге болады.

Автор 2007 ж. мақсатты топ ретінде таңдап алған саясаткерлер мен журналистер, саяси сарапшылар мен мемлекеттік қызметкерлердің

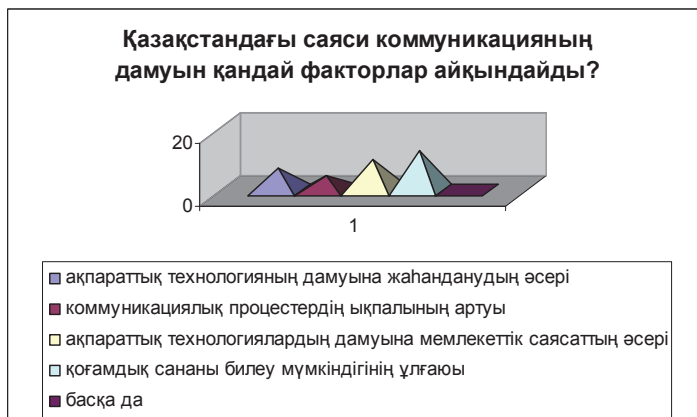
еліміздегі саяси коммуникация және электронды демократия мәселелері бойынша көзқарастарын айқындау мақсатында сараптамалық сауалнама жүргізген болатын. Сол сауалнаманың нәтижелері бойынша еліміздегі билік пен бұқара арасындағы байланыс және БАҚ арасындағы ақпарат алмасу процесінің келесідей даму бағыттары мен ерекшеліктері бағаланды.

№1 диаграмма

Еліміздегі аталмыш үдерістің дамуын сарапшылардың басым бөлігі қанағаттанарлық деп бағаласа, ал осы үдерістің дамуын айқындайтын факторлардың қатарында қоғамдық сананы билеу мүмкіндігінің ұлғаюы мен ақпараттық технологияның дамуына мемлекеттік саясаттың оң әсерінен деп бағалайды [1-2 диаграммалар].

№2 диаграмма

Саяси коммуникацияны мемлекеттік билік пен бұқара арасындағы қарым-қатынасты реттеуші және байланыс орнатушы механизм ретінде қарастырсақ, сол биліктің саясатын бұқараға таратушы БАҚ

№3 диаграмма

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың жылдам өріс алуы ғылыми қауымдастықпен қатар БАҚ-та электронды демократия теориясы жайлы пікірсайыстарды өрбіте түсті. Бүгінде ғалымдар мен саясаткерлер арасындағы өткір пікірсайыс Интернеттің демократиялық институт пен үрдістерге әсері жайлы болып отыр.

Ақпараттық қоғамды зерттеушілердің еңбектері қазақстандық электрондық үкімет құру тәжірибесін сараптауға негіз болды. Электрондық үкімет жобасы 2005–2007 жж. Қазақстан Республикасында «электрондық үкімет» қалыптастырудың мемлекеттік бағдарламасы аясында жүзеге асуда. 2006 ж. 12 сәуірде 377 ақпараттық қызмет қоры бар «электрондық үкімет» веб-порталы ашылды. «Э-үкімет» жобасын дамыту үшін тұтас алғанда, елдегі Интернеттің дамуына инвестиция тартылып, кәсіби мамандар мен мемлекет тарапынан қолдаулар қажет. Интернет дамуындағы маңызды фактор – «бүкіләлемдік желі» қызметіне бағаның төмендеуі болмақ. Дегенмен бұл тек интернет порталдарындағы kz. доменінің дамуына айтарлықтай әсер етпейді. Интернет пайдаланушыларының саны ұлғайғанымен, доменнің белсенділігі артпай отыр. Отандық Kaznet-тің проблемасы «э-үкімет» дамуымен де тығыз байланысты.

Қазақстандағы «электронды үкімет» жобасының таяу болашағын сарапшылардың 35% – биліктегі бюрократизм мен жемқорлықтың төмендеуіне ықпал етсе, ал тепе-тең бөлігі 24% – билік халықтың сұранысына жедел түрде жауап қатуы және мемлекеттік құрылымдар қызметінің ашықтығына қол жетеді деген оптимистік болжамдар жасады.

Ресейде «2002–2010 электрондық Ресей» бағдарламасында электрондық үкімет мемлекеттік түрлі қызметті бақылау механизмі ретінде жолға қойылуда. Қазақстан мен Ресей жағдайында да «э-үкімет» әзірге бастапқы қызмет көрсету деңгейінде жүзеге асуда. Батыстық «э-үкімет» үлгісі коммуникация үрдістерін жеңілдетумен қатар, алдымен үкімет қызметіне бұқаралық бағалау көрсеткіштерін енгізу, азаматтардың үкімет үстінен бақылауын күшейту болып саналады. Дегенмен Қазақстанда, тіпті ақпараттық технология жағынан озық тұрған Ресейде де осы секілді бағдарлама әзірге дайындалған жоқ. Тіпті Бүкіләлемдік банк жобасының бір бөлігі болып отырған «Жаһандық портал дамуында» электрондық үкіметті жүзеге асыруда азаматтарды біржақты ақпараттандыру, қызмет ұсыну, сосын барып азамат пен үкіметтің байланысу жүйесін жасаудың бірнеше кезеңдері қарастырылған.

Бүгінде Қазақстанда IT-индустриясы дамуы мен космосқа шығудың алып жобалары жүзеге асуда [5]. «Kazsat» серігінің ұшырылуы мен Alatau-city ақпараттық технологиялар паркінің ашылуы «э-үкіметтің» перспективалық бағыттарын болжауға

мүмкіндіктер беріп отыр. Мемлекеттің байланыс және хабар тарату, телекоммуникациялық қызметтердің тиімді де қолайлы жолдарын іздестіру жобалары болашақта қазақстандық бұқараның жаңа технологияларды меңгеру мен пайдаланауына мол мүмкіндіктер тудырады. Әйтсе де жаңа институционалдық құрылымның пайда болуы еліміздегі бұрынғы саяси институттардың функциясын жеңілдете қоймайды. Ақпараттық қоғамда азаматтық қоғам мен мемлекет, тура және өкілетті демократия арасындағы байланысты тасымалдау механизмінің қандай болу керектігі де әлі де шешімі табыла қоймаған прорблема болып отыр. Интернеттің бұқаралық саяси коммуникация құралы ретінде азаматтардың электоралды мінез-құлқына әсерін де бір жақты бағалауға болмайды. Ақпараттық қоғамда демократияның қай түрі қалыптасатындығы саяси сарапшылар үшін әзірге беймәлім. Міне, осылайша, бүкіл әлемде, сондай-ақ Қазақстанда да ақпараттық технологиялардың дамуы демократия теориясында қызу пікірталас тудырып отыр.

БАҚ-тағы саяси ақпараттардың қоғамдық пікір, қоғамдық сананы қалыптастырудағы рөлі өте маңызды. Масс-медиа саяси ақпараттарды жариялап, таратқанда адам мүддесі, адамның рухани дүниесі, ізгілік пен шындық принциптері, өнегелік нормалары басты орында тұратындығын ұмытпауы тис.

Демократиялық қоғамның алғышарты болып саналатын билік саясатының ашықтығы, басқарушы топ пен басқарылушы топ арасындағы диалогтың келісім мен кері байланыстың болуы, әрі оның мемлекеттегі белгілі саяси реформалар мен саяси жүйесін құрылымдауға әсері болса саяси коммуникацияның ең игі қадамы болар еді. БАҚ белгілі бір партия, топ не саяси жүйенің сөзін сөйлеп, қолпаштамай, қалың бұқараға саяси ақпаратты шынайы, дәл, әділ жеткізсе, аталмыш екі топтың арасында ақпараттық алмасу үрдісінің үздік үлгісін танытса ғана өзінің шын мәніндегі міндетін орындағаны деуге болады.

Жаһандану дәуірінде Қазақстанның саяси жүйесіндегі коммуникациялық стратегияның жүзеге асуы мен перспективасын айқындау маңызды болып саналады. Саяси коммуникация саласындағы зерттеулердің нәтижелері Қазақстан мен Еуразия елдерінің саяси жалғастығының ұқсастығы мен айырмашылықтарын айқындауда және болашақта осы елдердің саяси қарым-қатынастарының коммункиациялық тәсілдерінің дамуы үшін де аса үлкен мәнге ие. Бұқаралық коммуникация

саласындағы қолданбалы зерттеулер ТМД елдері арасындағы саяси қарым-қатынастарды, олардың арасындағы айырмашылықтарды айқындауда, Еуразия елдерінің тарихи жалғастығының дамуында өте маңызды. Қазақстанның саяси құрылысын ескере отырып, саяси коммуникацияның теориялық-методологиялық және тәжірибелік негіздерін зерттеу осы аймақтың одан әрі дамуын жобалау мен болжауда мәнді де маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Грачев М.Н. Политическая коммуникация//Вестник российского университета дружбы народов. Серия политология, №1, 1999
2. Березин В.М. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия. -М.: Рип-Холдинг, 2003.–101 с.
3. Вершинин М.С. Политическая коммуникация в информационном обществе; перспективные направления исследований//Актуальные проблемы теории коммуникации//Сборник научных трудов. Спб. –СПбГПУ, 2004.
4. Панарин И.Н. Информационная война, PR и мировая политика. М.: Горячая линия-Телеком, 2006. -352 с.
5. Высокая цена престижа. Эксперты считают, что KazSat может не окупить вложенных \$65 млн Курсивъ, 30 маусым, 2006.

Қазақстанда бизнес ортасын қалыптастыру бойынша саясат: саяси-құқықтық аспектісі

Ғабит МАТАЕВ,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ізденушісі,
әлеуметтану ғылымдарының кандидаты

Қазақстан кәсіпкерлерінің арасында қазіргі кезде еліміздегі бизнестің дамуына кедергі келтіретін әкімшілік тосқауылдардың көптігі туралы мәселе үнемі көтеріліп келеді. Олардың пікірінше, бизнес ортаның ахуалын жақсарту – толығымен мемлекеттің міндеті.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған алғашқы күнінен бастап мемлекеттік саясат алдымен бизнес ортасын заңнамалық деңгейде қалып-тастыру мәселесіне баса назар аударып келеді.

Азаматтар мен заңды тұлғалардың кәсіпкерлік қызметінің негізгі құ-қықтық, экономикалық және әлеуметтік жағдайлары мен кепілдігін анық-тайтын, еркіндігін қамтамасыз ететін алғашқы заңы, тәуелсіз Қазақстанның пайда болуына дейін қабылданғанын атап көрсеткен дұрыс. Бұл 1990 жылғы 11 желтоқсандағы Қазақ Кеңес Социалистік Республикасының «Қазақ ССР шаруашылық әрекетінің еркіндігі және кәсіпкерліктің дамуы туралы» заңы болатын.

Тұңғыш рет кәсіпкерлік туралы осы заңда «Қазақ ССР-нде кәсіпкерлік – қолданыстағы заң шеңберіндегі бастамашыл, шаруашылық және өзінің жекеменшік, несиеге алған және басқа да мүлік пен қаржы есебінен кәсіпкерлік әрекетке қатысушылардың өзара тиімді нәтижеге жетуі мен табыс табуы» делінген. Кәсіпкерлік әрекеттің субъектілері де анықталған болатын

(2-бап): «Қазақ ССР кәсіпкерлік қызметінің субъектілері (бұдан әрі – кәсіпкерлер) бола алатындар: Қазақ ССР Республикасы

мен өзге де одақтас республиканың заңды тұлғалары, сондай-ақ, орнатылған заң тәртібінде құқықтық қабілеті шектелмеген азаматтығы жоқ тұлғалар; шетелдік заңды тұлғалар; Қазақ ССР-нің немесе Қазақ ССР-і мойындаған, келген елінің заңнамалық тәртібінде құқықтық қабілеті шектелмеген шетел азаматтары» [1].

Заңда кәсіпкерлік әрекет еркіндігі заңмен ғана шектелуі мүмкін, ал кәсіпкерлер өз бастамасы бойынша шешім қабылдап, өз меншігіндегі мүлікті қолданыстағы Қазақ ССР заңының негізінде пайдаланатын кез келген әре-кетті іске асыра алатындығы және мүліктік немесе басқаша жауапкершілікті қамтамасыз ететіндігі көрсетілген. Жаңа страта қалыптастыру бойынша мемлекеттік саясат негіздерін осы заң қалайды. Атап айтқанда, 20 бапта былай делінген: «Қазақ ССР-і кәсіпкерлердің таңдаған ұйымдық формалары мен меншік формаларына қарамастан тең құқықтылығына кепілдік береді. Кәсіпкерлер қаржылық, еңбек, табиғат, зияткерлік, ақпараттық ресурстарға қол жеткізу (бәсекелестік және ақылы жағдайда), баға белгілеу, несиелеу, қаржы салу, сыртқы экономикалық және басқа да әрекет барысында тең құқықтарға ие болады. Кәсіпкерлік әрекет өндірушілерден, делдалдық жабдықтаушы ұйымдардан, сондай-ақ, басқа да көздер есебінен еркін сатып алу арқылы материалдық – техникалық ресурстармен қамтамасыз етіледі. Мемлекет орталықтандырып бөлетін ресурстармен қамтамасыз ету Қазақ ССР Министрлер кабинеті арнайы шешімдермен өзге жағдайларды қарас-тырмаған болса, тек кәсіпкер қабылдап алған мемлекеттік тапсырыс арқылы жүзеге асырылады. Қазақ ССР-нің заңнамасында қарастырылған жағдайлардан тыс мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар мен олардың лауазымды тұлғаларының кәсіпкерлік әрекетке қол сұғуына тыйым салынады» деген кәсіпкерлікке қатысты кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу туралы заң ережесі мемлекеттік саясатты қалыптастыру көзқарасы тұрғысынан маңызды болып табылады. Мемлекеттік басқару ұйымдары кәсіпкерлермен өз қарым-қаты-настарын былайша қалыптастырады:

- Мемлекеттік несие бойынша заңнамаға сәйкес салық пен мемлекеттік несиелер сыйақысының (мүдде) мөлшері мен жеңілдік белгілеумен қоса, салықтық және қаржылай несиелік саясатты пайдалану арқылы:

- Баға белгілеуді заңмен реттеу саясаты арқылы;
- Монополияға қарсы заң арқылы;
- Мемлекеттік мүлік және қор, лицензия, концессия, лизинг,

әлеуметтік, экологиялық және басқа да нормативтер арқылы;

- Сыртқы сауда және валюталық саясат арқылы;
- Мемлекеттік тапсырыс арқылы;
- Ғылыми-техникалық, экономикалық және әлеуметтік

бағдарламалар арқылы.

Кәсіпкер мен меншік иесінің кәсіпкерлік әрекет барысындағы өзара қатынастары Қазақ ССР-нің меншік, жал және басқа да актілер заңнамасымен реттеледі. Қазақ ССР-і кәсіпкерлер арасындағы еркін бәсекелестікті қамтамасыз етіп, кәсіпкерлік әрекеттің кез келген саласында тұтынушыларды монополизм көріністерінен қорғайды [2].

Кәсіпкерлік қызметті қамтамасыз ететін және «Қазақ ССР-ндағы шаруашылық әрекет және кәсіпкерлікті дамыту еркіндігі туралы» Заңның бірқатар ережелерін нақтылайтын келесі құқықтық акт 1992 жылдың 4 шілдесіндегі «Жеке кәсіпкерлікті қорғау және қолдау туралы» Заң болды. Атап айтқанда, «Негізсіз салық салу үшін жауапкершілік» 27-ші, «Жеке кәсіпкерлікті қорғау және қолдау туралы заңнаманы бұзған үшін жауапкершілік» 28-ші, «Өндірістік меншік құқықтарын бұзған үшін жауапкершілік» 29-шы баптарында мемлекет тарапынан кәсіпкерлікке қатысты жауапкершілік шаралары белгіленген болатын [3].

Шағын кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау саласындағы қоғамдық қатынастар үдерісінде Қазақстан Республикасының 1997 жылдың 19 маусымында қабылданған «Шағын кәсіпкерлікке мемлекет тарапынан қолдау көрсету туралы» Заңы маңызды белес болды. Бұл заңда алғаш рет шағын кәсіпкерлікті заңнамалық деңгейде мемлекеттік қолдау қағидалары белгіленіп, бағыттары белгіленген болатын. (2 тарау, 4,5 бап) [4].

Осылайша, заңда шағын кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдаудың негізгі қағидалары болып, мыналар көрсетілген:

- Қазақстан Республикасында шағын кәсіпкерлікті дамыту басымдылықтары;
- Шағын кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау кешенділігі;
- Шағын кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымының және шағын кәсіпкерліктің барлық субъектілеріне арналып жүзеге асырылып жатқан шаралардың қол жетімділігі;
- Шағын кәсіпкерлікті дамыту мен қолдау саласындағы халықаралық ынтымақтастық;

Шағын кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдаудың негізгі

бағыттары да бекітілген болатын:

- Шағын кәсіпкерлік субъектілерінің мемлекеттік тіркеуден өткізу, олардың әрекетін лицензиялау рәсімінің жеңілдетілген тәртібін орнату;
- Шағын кәсіпкерлік субъектілері үшін салық салудың, кедендік баж салығын төлеудің жеңілдетілген тәртібін қамтитын жағдайлы құқықтық тәртібін орнату;
- Шағын кәсіпкерлік субъектілерін дамыту мен қолдауға шетелдік инвестициялармен қоса қаржы тарту және пайдалану жүйесін құру;
- Шетелдік серіктестермен саудалық, ғылыми – техникалық, өндірістік және басқа да байланыстармен қоса, шағын кәсіпкерлік субъектілердің сыртқыэкономикалық әрекетіне қолдау көрсету;
- Қаржыландыру көздерін анықтай отырып, шағын кәсіпкерлік субъектілерді несиелеудің арнайы бағдарламаларын қабылдау;
- Шағын кәсіпкерлік субъектілеріне мемлекеттік сатып алуды орналастыру барысында өнім өндіруге, жұмыс пен қызмет түрлерін атқару үшін жеңілдіктер (преференция) беру;
- Қазақстан Республикасы Үкіметі жанында және жергілікті атқарушы ұйымдарда шағын кәсіпкерлікті дамыту бойынша комиссиялар қызметін ұйымдастыру;

Шағын кәсіпкерлік субъектілерінің әрекетіне мемлекеттік органдар өз құзіреті шегінде Қазақстан Республикасы Үкіметі белгілеген тәртіпте тексеріс жүргізеді.

Заңда (6,7 бап) бірінші рет «Шағын кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау мемлекеттік, салалық және аймақтық бағдарламалар негізінде жүзеге асырылатын, шағын кәсіпкерліктің дамуы мен қолдауына бағытталған шаралар кешені» деп атап көрсетілген болатын. Сонымен қатар, үкіметтің шағын кәсіпкерлікті дамыту мен қолдау саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын жүзеге асыру барысына есеп беру механизмі белгіленді: «Қазақстан Республикасының Үкіметі заңнамада бекітілген тәртіп бойынша Қазақстан Республикасы Президенті алдында мемлекеттік және салалық шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту бағдарламаларын орындау барысында қол жеткізген нәтижелері туралы жыл қорытындысы бойынша есеп береді» делінген.

Мемлекеттік биліктің қызметтік міндеттері заңмен анықталған:

1. Шағын кәсіпкерлікті қолдау шараларын іске асырушы Қазақстан Республикасының өкілетті органы:

- Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау және дамы-

ту бағдарламаларының орындалуын ұйымдастырады және үйлестіреді;

- Шағын кәсіпкерлікті қолдау мен дамыту шараларын қамтамасыз ететін нормативтік құқықтық актілерді әзірлеп, Үкіметке ұсынады;

- Шағын кәсіпкерлікті дамыту мен қолдау саласында халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асырады;

- Кәсіпкерлердің құқығын қорғауға бағытталған заңнаманың бұлжытпай орындалуына қадағалау шараларын жүзеге асырады;

- Шағын кәсіпкерлікті дамыту мәселелеріне қатысты мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларының есебін тыңдау арқылы мемлекеттік органдардың тексерісін жүзеге асырады. Мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды тұлғаларының кәсіпкерлік субъектілердің әрекеттерін шектеу арқылы Қазақстан Республикасы заңнамасын бұзғандығы жөнінде Президент пен Қазақстан Республикасының Үкіметіне ақпарат береді;

- Шағын кәсіпкерлік әрекетті қолдау бойынша мемлекеттік, салалық бағдарлама аясында қаржыландыру арқылы шағын кәсіпкерліктің инфрақұрылымына қолдау көрсету мен дамытуды қамтамасыз етеді;

2. Жергілікті өкілетті және атқарушы органдар шағын кәсіпкерлікті дамыту бойынша комиссиялармен бірлесе отырып:

1) облыстардың жергілікті өкілетті органдары (республикалық маңыздағы қалалар, астаналық қалалар):

- Шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту бойынша аймақтық бағдарламаларды бекітеді;

- Қазақстан Республикасының заңнамасында қарастырылған күзирет шеңберінде шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту салаларындағы жергілікті атқарушы органдардың есебін тындайды;

2) облыстық жергілікті атқарушы органдар (республикалық маңыздағы қалалар, астаналық қалалар):

- Шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту бойынша аймақтық бағдарламаларды бекітеді;

- Жергілікті жерлерде мемлекеттік бағдарламалардың сапалық асырылуы мен орындалуын қамтамасыз етеді;

- Шағын кәсіпкерлікке қолдау көрсету мақсатында технопарктер тораптарын, лизинг орталықтарын, шағын инновациялық әрекет орталықтарын, венчурлық фирмалар мен инфрақұрылымның басқадай объектілерін ұйымдастыру бойынша шаралар әзірлейді;

- Шағын кәсіпкерлік инфрақұрылымын қолдау және дамыту үшін шағын кәсіпкерлік субъектілеріне коммуналдық меншіктегі ғимараттарды, құрылыс құрылғыларын, өндірістік үй жайлар мен басқадай мүлікті жеңілдетіп беру арқылы қолдауды қамтамасыз етеді;

- Шағын кәсіпкерлікке қолдау көрсетуді жүзеге асырушы шағын кәсіпкерлік субъектілерінің әрекеттеріне байланысты жергілікті жерлерде бағдарламалардың іске асырылуы туралы және басқа да ақпараттарды Қазақстан Республикасының өкілетті органдарына беріп тұру.

3) Табиғи монополия субъектілері өндіріс саласындағы шағын кәсіпкерлік субъектілерінің шоғырлану мәселелері қарастырылған, салалық бәсекелестікті дамыту стратегияларын қалыптастыру ерекшеліктері ескерілген, сонымен бірге бекітілген тәртіп бойынша ірі, тиімділігі аз өндірістерді сегменттеу шараларын жүзеге асыратын бағдарламаларды әзірлейді.

4) Қазіргі таңда кәсіпкерлік әрекеттің құқықтық негізбен қамтамасыз етілуінде шағын кәсіпкерлікпен айналысатын жеке және мемлекеттік емес заңды тұлғалар арасында туындауы мүмкін қоғамдық қарым-қатынастарды реттеуші 2006 жылдың 31 қаңтарында шыққан «Жеке кәсіпкерлік туралы» Заңның үлкен рөл атқарғаны сөзсіз. Бұл Заң Қазақстан Республикасындағы шағын кәсіпкерліктің еркіндігін қамтамасыз ететін негізгі құқықтық, экономикалық және әлеуметтік жағдаяттар мен кепілдіктерді белгілейді.

Сонымен, Қазақстан Республикасында бизнес ортасын қалыптас-тыруға арналған құқықтық актілерге жасалған талдау республиканың орнықты даму бағытына өте саликалы назар аударылып келгенін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ ССР-нда шаруашылық әрекет пен кәсіпкерлікті дамыту еркіндігі туралы. 1990 жылдың 11 желтоқсанындағы ҚССР-ның Заңы. 2004 жылдың 20 желтоқсанындағы № 12-ші Заңымен күші жойылды (2005 жылдың 1 қаңтарында қолданысқа енгізілді) // Қазақ ССР-ның Жоғарғы Кеңесінің ведомостары, 1990ж, №51, 483 б .
2. Қазақ ССР-ның 1990 жылғы 11 желтоқсанындағы «Қазақ ССР-нда шаруашылық әрекет пен кәсіпкерлікті дамыту еркіндігі туралы» Заңның 21-бабы. 2004 жылдың 20 желтоқсанындағы

№ 12-ші Заңымен күші жойылды (2005 жылдың 1 қаңтарында қолданысқа енгізілді) // Қазақ ССР-ның Жоғарғы Кеңесінің ведомостары, 1990ж, №51, 483 б .

3. Жеке кәсіпкерлікті қорғау және қолдау туралы. 1992 жылдың 4 шілдесіндегі Қазақстан Республикасының Заңы. 2006 жылдың 31 қаңтарында № 124(Z060124) ҚР Заңымен күші жойылды (енгізу тәртібін Заңның (Z060124) 51-ші бабынан қараңыз// Қазақ ССР-ның Жоғарғы Кеңесінің ведомостары, 1992ж., № 16, 424-ші бап.
4. Шағын кәсіпкерлікке мемлекеттік қолдау көрсету туралы. 1997 жылдың 19 маусымындағы Қазақстан Республикасының Заңы, № 131. 2006 жылдың 31 қаңтарында № 124(Z060124) ҚР Заңымен күші жойылды (енгізу тәртібін Заңның (Z060124) 51-ші бабынан қараңыз// Қазақстан Республикасы Парламентінің ведомостары, 1997ж., № 12, 182 бет.

Коммуникациядан ақпараттық- коммуникациялық кеңістікке

Санат САТАЕВ,
Т. Рысқұлов атын. ҚазЭУ-дың
оқытушысы, э.ғ.к.

Осы уақытқа дейін «коммуникация» термині жолдар, көпірлермен, теңіз маршруттары мен өзендер және құбырлармен ғана байланысты болатын, бірақ қазіргі электрондық жетілген заманда ол «ақпараттың қозғалуы» терминін білдіреді. Маршалл Маклюеннің жеделдік және тәжірибелік көзқарастағы пікірі бойынша, коммуникация құралын хабарлама деп есептеледі. Бұл пікірге сәйкес, кез-келген коммуникация құралының жеке тұлғалық және әлеуметтік салдары жаңа технологияның мүмкіндіктерінен пайда болады және оның көмегімен кез-келген іс-әрекет жүзеге асырылады. Автоматтандырумен бірге пайда болған адамдық қатынастардың жаңа үлгісі түсініктер мен өзара қатынастарда белгілі өзгерістер алып келеді. Автоматтандыру адамдар үшін рөлдер немесе оларды өз жұмысына қызықтыруды және басқа да адамдармен байланысты қайта жасауды қарастырады деп белгілі бір мөлшерде айтуға болады. Машинаның маңызы немесе жаңалығы болып оның өзі емес, керісінше, адамның оған жасағандары болып табылады. Осы көзқарасқа сәйкес, машинаның біздің бір-бірімізге және өз-өзімізге деген қарым-қатынасымызды өзгертуін қарағанымызда, ол арқылы шығарылғандардың ешқандай маңызы болған жоқ. Машиналық технологияның мәнін құрайтын, адам жұмысын және қауымдастықты қайта құрастыру үлгісі фрагментация үлгісімен анықталынған. Автоматты технологияның мәні қарама-қайшы. Ол дәл сондай дәрежеде интегралды және орталықсыздандырылған, қандай да машина болмасын, оған деген адамдық өзара қарым-қатынастар үзінді, орталықтандырылған және жоғары сатыда болған.

Коммуникация құралы адамгершілік қауымдастықтың және адамгершілік іс-әрекеттің ауқымы мен үлгісін анықтап, бақылайды.

Кез-келген барлық коммуникациялық тәсілдердің мазмұны бізден сол тәсілдердің сипатын жасырады. Қазіргі уақытта өнеркәсіп салалары бизнестің әр түрлі сипатын, негізгі жұмысы жинау болып табылатын, өңдеу, орын ауыстыру, ақпараттың аудио видео трансляциясы сияқты түрлерін түсіне бастады.

Осы заманғы бизнесті телефонсыз, компьютерлік және көшіргі техникаларынсыз және оларды қолдану бағдарламаларынсыз елестету қиын. Интернет жердің әрбір тұрғынына тек ақпаратты алу құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге берілген ақпаратты жеткізу құралы ретінде, жарнаманы үйлестіру және т.б, әсіресе бизнесте маңызды.

Маклюэн қоғамға теледидардың әсер ету салдарын айтып кеткен, жарнаманың табиғатын және мәнін, сонымен бірге қоғамдағы өзгерістердің интернеттің пайда болуымен басталғанын айтқан. Маклюэннің негізгі идеясының түйіні «Laws of Media», «Бұқаралық ақпарат құралдары заңдары» атты кітабында бейнеленген, ол кітап оның өлімінен кейін жарыққа шыққан, онда ол коммуникацияның төрт маңызды қағидаларын технологияның көмегімен орнатқан:

1. Әрбір технология белгіленген ұйымның немесе белгіленген пайдаланушының қабілеттілігінің мүмкіндіктерін кеңейтеді.
2. Бір аймақтың түйсігі күшейтіледі немесе қарқындатылады, басқасы әлсірейді немесе қосылады.
3. Өзінің мүмкіндіктеріне дейін жеткен әрбір үлгі өзінің сипаттамасын өзгертеді.
4. Кез-келген БАҚ-тәсілдерінің мазмұны көне тәсіл болып табылады, яғни жаңа берілім тәсілі өзіне барлық көне үлгіні қосады.

Басқару циклін ақпараттық қолдауға бағытталғын тапсырмалар кешенін шешу үшін пайдаланатын жүйелер еңгізілу уақытына және функционалға қарағанда 20–50 % артығырақ бола отырып, жабдықтаушы және пайдаланушы тұрғысынан пайдалануда сенімді болып келеді. Мұндай жүйелер холдингтің ішкі жұмыстарын қосқанда компанияның бүкіл шаруашылық операциялар тізімін жүргізіп отыруына, барлық бюджеттік және қаржылық шаруашылық қызметтің көрсеткіштер жүйесін құруға, жобаларды іске асыруға, сонымен қатар бизнестің жаңа түріне өткенде икемділік танытуға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта ақпаратты өңдеу және алу қарқыны жеделдетілгені соншалық, осы мәселеге байланысты біздің қоғамды «электрондық қоғам» деп белгілеген Маршалл Маклюэннің енгізген «ғаламдық ауыл» атты ұғымы пайда болды. Аталған ұғым Маклюэн тарапынан телевидеокommunikацияның таратылу дәуірінде 1962 ж. енгізілген, алайда бұл ұғым ХХІ ғасырда да өзекті болып қалады, осыған байланысты басқарушылық, инженерлік

және менеджериалдық тәсілдің күшеюіне қажеттілік туып отыр. Егер электрдің жылдамдығы, мысалы ретінде, 300 мың км/сек құрайтын болса, электрондық байланыс өте шапшаң, тіпті бұл кезекте кеңістік түсінігі жоғалып кетеді. Электронды пошта немесе Қазақстаннан АҚШ-қа трансферт бірнеше секундта жүзеге асырылады. Қазіргі таңда телекоммуникациялық сала әлемдегі ең қарқынды дамушы салалардың бірі болып табылады, ал телекоммуникациялық инфрақұрылым арқылы жіберілетін ақпарат көлемі әрбір 2–3 жыл сайын екі еселенуде. Дамыған елдерде телекоммуникациялық саладағы инвестицияның өсу қарқыны өңдеуші және өндіруші салалардағы инвестиция қарқынын басып озады. Ақпараттық өнеркәсіптің жаңа салалары пайда болып табысы дами түседі, осыған байланысты экономикалық нарық субъектілерінің белсенділігін құрайтын ақпараттар елеулі түрде өседі және ақпараттық технологияның ғылыми-техникалық, зияткерлік әлеуетке әсері, ақпараттық ресурстардың қоғамның тіршілік қарекетінде алатын орны маңызды болып табылады.

Телекоммуникациялық қызмет көрсету нарығының негізгі даму факторы болып көбінесе мемлекеттің экономикалық жағдайынан анықталатын, тұтынушының төлемқабілеттілігі табылады. Телекоммуникациялық сектордың дамуына әсер ететін факторлар, нарықтың ауқымын анықтайды.

Ағымдағы тенденцияда ХХІ – ғасырдың басы өзінің нәтижелі дамуы үшін жаһандық телекоммуникациялық инфрақұрылымның құрылуын талап ететін информациялық қоғам дәуірі ретінде қарастырылады, оның даму қарқыны жалпы экономиканың даму қарқынына қарағанда жоғары болу керек. Дамыған және дамушы елдерде экономикалық өсуді 1 %-ға қамтамасыз ету үшін телекоммуникация саласы 3 %- дан кем болмайтындай өсімге жетуі керек. Берілген жағдайда дамыған және дамушы елдердің экономикалық көрсеткіштерінде телекоммуникациялық саланың маңызы жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) әрдайым өсуінен көрінеді. Өнеркәсібі дамыған елдерде телекоммуникация қызметінің көлемі ЖІӨ-нен 5 – 8 % жетеді, ал ТМД елдері бойынша берілген көрсеткіш жоғары өсу қарқынына қарамастан орта есеппен ЖІӨ-нен 2,8% - ды құрайды (Қазақстанда – 2,9 %).

Бүгінде әлемде болып жатқан ауқымды қайта құрылулар ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуына себеп болады. Жаһандық ақпараттық қоғам Хартиясында белгіленгендей ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялар ХХІ – ғасырдағы қоғамның қалыптасуына әсер ететін аса маңызды фактор болып табылады. Олардың революциялық ықпалы адамдардың өмір сүру салтына, олардың білімі мен жұмысына сонымен қатар Үкімет пен азаматтық қоғамның қарым-қатынасына қатысты. Ақпараттық-коммуникациялық

технологиялар әлемдік экономикалық дамудың маңызды бір бөлігіне айналады. Көптеген дамыған және дамушы елдер ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы мен тарауы өз артынан аса маңызды артықшылықтар қалдыратынын мойындады. Ақпараттық қоғамға қарай қозғалыс – бұл болашақтағы адами өркениетке апаратын жол екеніне ешкімге күмән келтірмейді [6, с 2].

Жаңа ақпараттық қоғамның негізгі сипаттамасының бірі болып оның жаһандық сипаттамасы табылады. Жаңа ақпараттық қоғамның қалыптасу үрдісінде жайлап ақпаратпен алмасу мен таралудың әдістері мен тәсілдері жаңарады, уақыт қысқарады, ұлттық шекаралар мен барьерлар бұзылады, әлемдік ақпараттық кеңістіктің, экономиканың, сауданың, қаржының және басқа да адами тіршілік салалардың құрылымы өзгереді, адамдық құндылықтар мен адамдардың дүниеге көзқарасының интенсивті өзгеруі байқалады, мәдениет пен мәдениеттік модельдердің әмбебаптылығы, динамика күшейіп бәсекелестік асқынады.

Әлемдік дамудың қазіргі кездегі кезеңінде жаһандық ақпараттық желі Интернет бүкіләлемдік ақпараттық кеңістіктің ең көлемді және массалық сегменті болып табылады. Соған қарамастан уақыт өте келе жаһандық ақпараттық желі Интернет ақпаратты алу мен алмасу бойынша қолжетімді болып барады.

Қазіргі кезде Интернет ақпараттық кеңістігінің қызмет етуіне жауап беруші халықаралық ұйымдарға келесілер жатады [6, с 2]:

1. The Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN) – протоколдардың параметрлерін, IP-мекен-жайларды бөлу үшін, домендік аттар жүйесін әкімшілдеу (Domain Name System, DNS), түбірлі серверлік жүйелер деп аталатын қызметті қолдау және әкімшілдеу (Root Server System);

2. Интернет желісіндегі сандарды бөлу бойынша уәкілетті ұйымдар (IANA, The Internet Assigned Numbers Authority);

3. Еуропалық Желілік Координациялық Орталық (RIPE NCC) IP-мекен-жайлардың тіркеушілер үшін тіркелу мен анықтауды (бөлуді) қамтамасыз етеді. RIPE NCC, Еуропа, Қиыр Шығыс, солтүстік Африка мен Азияның бір бөлігінің тіркеушілеріне қызмет көрсетеді және қызмет көрсету аясында жаһандық ресурстардың әділ бөлінуіне кепілдік береді.

4. The Internet Engineering Task Force (IETF) желілік протоколдарды, операторлады, өндірушілер мен зерттеушілерді шығаратын ашық халықаралық бірлестік, олар интернет сәулетін дамыту мен қолданыстағы инфрақұрылымның үздіксіз қызмет етуімен біріктіріледі;

5. Интеллектуалды меншіктің бүкіләлемдік ұйымы (ИМБҰ).

Жоғарғы деңгей домендері (TLD, Top Level Domain) екі үлкен бөлікке

бөлінеді. Біріншісі – ортақ пайдалану домендері (generic TLD немесе gTLD), және екіншісі ұлттық екіәріптік домендер (country code TLD немесе ccTLD). Ортақ пайдалану домендеріне COM, NET, ORG, INFO, BIZ, MUSEUM, AERO, COOP, PRO, INT, GOV жатады. Қазіргі кезде ұлттық домендер саны 250 – ISO 3166-1 халықаралық стандартқа сәйкес мемлекет пен территориялардың екіәріптік кодтарының саны болып табылады (RU-Ресей үшін, DE- Германия үшін, UK-Ұлыбритания үшін). Ұлттық домендерді басқару бойынша өкілеттілік интернет-бірлестіктегі мемлекеттердің келісімі бойынша IANA ұйымы арқылы беріледі.

Ұлттық домендердің дамуының ортақ тенденциясы мынадай: біріншіден, ұлттық домендердің академиялық желілерден операторлардың бірлестігіне өтуі және мемлекеттің интернет-қоғамдық тіркеу ережелерін жасауға қатысуы: нарықтың, тұтынушылардың, қоғамдық ұйымдардың мамандандырылған қатысушылары; екіншіден, әкімшілік процедураларға назардың күшеюі, домендік аттарды тіркеуде операторлардың қатысуы, коммерциялық схемаларды жасау. Үшіншіден, домендерді тіркеудің ашық ережелеріне жайлап өтуі, шектеулердің алынып тасталуы.

Кез келген субъектінің интернеттегі қызметі көптеген құқықтық мәселелерді тудырады. Олар тұтынушы қызметін реттеуге, сайттың статусы мен оның мазмұнына (заңсыз, реттелмеген, рұқсат етілген); авторлық құқықтарын сақтау; «киберэкономиканы» қалыптастыру.(электронды ақша, төлеу жүйелері, бағалы қағаздар, электронды банктер, жарнама, маркетингэлектрондық келісімдер, салықтар); жеке және мемлекеттік қызығушылықтардың қауіпсіздігі.

80-жылдардың басында Еуропа мен АҚШ-та (және басқа да шетел мемлекеттерінде) Интернет желісінің нормативті негіздерін үйлестіру мен құру бойынша үрдіс басталды. Қазіргі кезде Интернет желісінің қатынастарын құқықтық реттеудің бірнеше деңгейлері қалыптасты [6, с. 2]:

1. Халықаралық;
2. Аймақтық (Еуропалық одақ пен ТМД шеңберінде);
3. Ұлттық.

Осы деңгейлердің әрқайсысында өкілетті заң шығарушы қарастырылып отырған саланың құқықтық қатынастарын реттеуге ұмтылады.

Интернет желісінің трансшектеулігі Интернет желісінде құқықтық қатынастарды халықаралық құқықтық реттеу және қолданыстағы ережелердің унификациясы қажеттілігін тудырады. Нормалардың унификациясы ЕО шеңберіндегі сияқты халықаралық деңгейде де БҰҰ шеңберінде (жеке құқық унификация институты), ИМБҰ, Халықаралық сауда палатасы, БҰҰ-ның Еуропалық экономикалық комиссиясы, БҰҰ

орталығының электронды бизнес пен саудамен әрекеттесуі шеңберінде жүргізіледі.

Домендік аттар жүйесінің пайда болуы TCP/IP желілік протоколдарының ыңғайсыз сандық мекен-жайларын тез есте сақталатын әріптік сөз тіркесіне ауыстыруға мүмкіндік берді; соңғы жылдары Интернеттің белсенді коммерциялануы мен танымалдылығы доменнің белгілері бойынша қолданыста бар – тауарлық белгілермен фирмалық атауларына ұқсас материалды емес активтердің белгілерін иемденді. Домендік аттың мазмұны дара болып келетін жарнамалық тақталар көп кездеседі. Қымбат тұратын интернет-жобалар үшін домен – олардың коммерциялық жетістіктерінің аса үлкен үлесі болып табылады. Және сол домен тұтынушыға сол немесе басқа тауар екенін елестетуге мүмкіндік береді.

Ақпараттық-коммуникациялық қызметтің коммерциялық сипаттамасы XX ғасырды сипаттайтын берілген қызмет саласының дамуының артықшылықтарын қажет етпейді. Өткен жүзжылдықта адамдар осы салада адам дамуының өткен кезеңдердегі дамуына карағанда үлкен нәтижеге жетті. Осыған байланысты ақпараттық-технологиялық қызметтің диверсификациясының зор болашағын болжауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Пер. с англ. В. Николаева; Закл. ст. М. Вавилова. — М.; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. — 464 с.
2. Мадисон А. Маршалл Маклюэн и информационные войны // www.smi.ru. — 2009.
3. Marshall McLuhan. The Gutenberg Galaxy. New-York, 1962.
4. Медеуова Д. Маршалл Маклюэн и «электронное общество» // Евразийское сообщество. — 2004. — №4 (48). — С. 113-117.
5. Қазақстан Республикасының 2006-2008 жылдарына арналған телекоммуникация саласының даму бағдарламасын бекіту туралы 7 маусым 2006 жылғы Қазақстан Республикасы Үкіметінің N 519 қаулысы. // Казахстанская правда. — 2006. — С. 2.
6. Постановление Правительства Республики Казахстан от 17 апреля 2008 года № 358 О Концепции формирования и развития единого информационного пространства казахстанского сегмента сети Интернет (Казнета) на 2008-2012 годы // Казахстанская правда. — 2008. — С. 2.

Қазақстанның корпоративті басқару моделін таңдаудағы мәселесі

Ләзиза ҚҰРМАНОВА,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
Ұлттық Университетінің
аға оқытушысы

Күні бүгінге дейін корпоративті басқару көбіне толығымен игерілмеген көрініс болып қала беруде. Эксперттің көбісі осы ұғымға біртекті дәл ұғым бере алмауда, бірақ олар бұл тұста корпоративтік басқарудың маңызы мен роліне сенімді. 2005 жылы 8 шілдеде ҚР Заңымен «Акционерлік қоғам туралы» Заңына, сонымен қатар корпоративті басқару кодексінің Қазақстанның акционерлік қоғам қызметінің тәжірибесіне қосымша толықтырулар енгізілді. «Акционерлік қоғам туралы» ҚР Заңы 1 бабының 6.1 тармақшасында көрсеткендей тап осы құжат акционерлер мен қоғамдық органдардың арасындағы, мүдделес тұлғалар мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты реттеп отырады. Кодекс акционерлердің жалпы жиналысымен бекітіледі және сонымен қоса 2007 жылы 19 ақпаннан бастап ҚР заңының талап етуіне сәйкес қоғамдық компаниялардың міндеті болып табылады [1].

Кейбір эксперттермен корпоративті басқарудың негізгі және әйгілі үш анықтамасы бөліп көрсетіледі.(1-кесте)

1 - кесте. Корпоративті басқару деңгейіндегі негізгі анықтамалар

1-анықтама	Корпоративті басқару – бұл сәйкесінше әрекет ететін заң шығарушылар мен халықаралық стандартты есепке алғандағы пайданың өсу мақсатындағы акционерлердің, директорлар кеңесінің, менеджерлер мен басқа да мүдделес жақтардың (қызметкерлердің, кредиторлардың, жабдықтаушылардың, жергілікті биліктердің, қоғамдық ұйымдардың және т.б.) әрекеттестігі мен өзара есептесу нәтижесінің жүйесі болып табылады.
------------	--

2-анықтама	Корпоративті басқару – бұл барлық акционерлердің, сонымен қоса өзге мүдделес тұлғалардың арасындағы қызмет нәтижесін бөлудегі тепе-теңдік пен әділеттілікті қамтамасыз ететін компанияның басқару әдісі болып табылады.
3-анықтама	Корпоративті басқару – бұл кәсіпорынның құны мен пайдасын максималдылыққа жеткізу мақсатында менеджментке әсер ету және компанияның басқармасына бақылау жасауға көмектесетін акционерлердің жиынтық өлшемдері мен ережелері болып табылады.

Дерек көзі: мәліметтер бойынша автор арқылы құрастырылған [2].

Қазақстандық заң шығарушылардың түсінігі бойынша корпоративті басқарудың мәні танымалдылыққа сәйкес келеді, яғни корпоративті басқару өз кезегінде органдардың, компаниялардың арасындағы және оларды басқару бойынша қарым қатынастың жүйесін көрсетеді. Корпоративті басқару рейтингісіне (КБР) сәйкес компания органдарының өзара қарым-қатынастарын және олардың жұмыстары мен тәжірибесінің нәтижелілік моделі, яғни тап осы жүйенің бағасы болып табылады [3]. Standard & Poor's рейтингтік агенттіктің ойынша кредиттік рейтингті анықтағандағы корпоративтік басқарудың есептік жағдайының қажеттілігін растайтын кредиттік рейтинг пен КБР арасында байланыс болатынын айтады [4].

Корпоративті басқару жүйесінің бағалануы корпоративтік құрылымның тұрақтылығы мен бизнесті басқару жүйесіне талдау жасауға көмектеседі және әр түрлі топтардың қызығушылықтары мен өзара органдарды басқару нәтижелілігін тепе-теңдікке келтіреді. КБР-ге акционерлік қоғам мен акционерлердің өздері, потенциалдық инвесторлар мен кредиторлар, компаниялардың лауазымды тұлғалары мен мемлекеттік реттеу органдары және т.б. қызығушылықтарын танытуы мүмкін.

Корпоративті басқарудың толық жетілдіруін көптеген қарым-қатынастарда инвестициялық климат жақсарта алады. Корпоративті басқарудың жетілдірілуі шешімдерді қабылдаудағы жылдамдатуға, компанияның тактикасы мен оның нәтижелігін жоғарылатуға, сонымен қатар алаяқтыққа әкелетін оқиғалардың қысқаруына алып келеді [5].

Корпоративті басқару қағидаларын біздің елімізде заң шығарушы деңгейін енгізу негізінде 1998 жылғы «Акционерлік қоғам туралы» ҚР Заңынан басталды. 2005 жылы жазда корпоративті басқарудың толық жетілдірілуі сұрақтары бойынша 2003 жылғы «Акционерлік қоғам туралы» ҚР Заңына және «Бағалы қағаздар нарығы туралы» ҚР

заңына біраз түзетулер енгізді. Осының ішіндегі ең негізгі түзетулер, бұлар ақпарат алуға құқығы бар инвесторлардың құқықтарын бұзбауы үшін бағалы қағаздар нарығына кәсіби қатысушылардың жауапкершіліктерін және акцияларды сатып алғандағы ережелердің сақталмауын болдырмау үшін акционерлік қоғамдағы лауазымды тұлғалардың жауапкершіліктерін, сонымен қатар бағаларды шектеу мақсатында жүргізілетін келісімдердің болуын қарастырады.

Акционерлердің жалпы жиналысында олардың шығаратын акцияларын сатып алу кезіндегі акциялардың құнын анықтайтын әдістерді қабылдады және акцияларды сатып алғандағы дауыс беру мен сатып алу процедурасын анықтады. Заң шығарушылармен аудиттік ұйымдарды дербес таңдауда және сол таңдалған аудиттік ұйымға қоғамның барлық құжаттарымен қамтамасыз ету міндетін атқаруға болатын ірі акционердің құқығы бекітілген болатын.

Корпоративті басқару Кодексінің моделі 2005 жылы 21 ақпанда Эмитенттер Кеңесінің жиналысында ресми түрде көрсетілді, содан бастап корпоративті басқару бойынша мамандар мен реттеуші органдар корпоративті басқару Кодексін енгізуді және оны өңдеудегі компанияда туатын қиындықтар мен ол бойынша пайда болатын сұрақтарды қадағалап бақылап отырды. Енді осы бойынша 2007 жылы 3 шілдеде Эмитенттер Кеңесінің жиналысында корпоративті басқару Кодексіне түсінік беріліп кеткен болатын.

2006 жылы маусымда Қазақстанда бастаушы компаниялармен және ұйымдармен корпоративті басқару бойынша Ұлттық кеңес құрылды. Оның қызметі заңдық инициативаларды әрі қарай дамытып, жергілікті компаниялармен бірге әрекеттесу арқылы олардың инвестициялық тартымдылығын жоғарылатуға бағытталған [6].

2007 жылы ақпанда «миноритарлық инвесторлардың құқықтарын қорғау сұрақтары бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңдық актілеріне өзгерістер мен толықтыруларды енгізу туралы» заң қабылданды. Тап осы заңдық жобаны дайындау кезеңінде Еуропа елдерінде пайда болған корпоративті басқарудың тәжірибесі қолданылған болатын, сонымен қатар заң өзіне тағы Лондон биржасында қабылданған эмитенттерден бағалы қағаздарды талап ету мен нарықтың кәсіпқой қатысушыларын реттейтін біраз жағдайларды кіргізеді [7].

Бірақта, күні бүгінге дейін қазақстандық компанияларда корпоративті басқару жүйесі енді ғана құрылуда, сонымен қатар директорлардың кеңесінде міндетті барымен (наличию) талап ету бойынша 2005 жылдың жазында оларға тәуелсіз директорлар

енгізілді, ондай комитеттердің міндеттемелері қоғамдық компания деген статусы бар қазақстандық компаниялар үшін директорлар кеңесінің бірінші кезеңінде орнатылған болатын.

Қоғамдық компаниялар кіші инвесторларды тартатын және бағалы қағаздар нарығында тұрғындардың ауқымды бөлігінің үлкен инвестициялық процеске қатысуына алып келе алмаған «халық акционерлік қоғамы» қызметін алмастыруға шақырды. Активтердің көлеміне талап ету мен 500-ден кем емес акционерлердің санын кезіндегі халық акционерлік қоғамының негізгі белгілері болды, ал қоғамдық компаниялардың бірінші кезегіндегі белгілері кіші инвесторларды тартумен бірге Қазақстанның ашық нарығындағы тап осы компаниялардың бағалы қағаздармен сауда-саттықты жүргізу міндетін ұсыну болып табылады.

Одан басқа, инвесторлар мен акционерлердің қызметтері туралы ақпараттың жету тәртібіне талап етудің жоғарылауы және қоғамдық органдар қызметінің толық жетілдірілуі бағытына қатысты жоғарыда айтылған заңмен келесі қадам жасалады:

- Жыл сайынғы акционерлердің жалпы жиналысында қаржылық ағымдық кезеңінің соңында қоғамның таза табысын орналастыру тәртібі мен бір жай акцияға келетін дивидент көлемдерінен басқа тағы акционерлердің қоғамдағы лауазымды тұлғаларға әсер ететін айналымдары және шағымдары болып табылады;

- Миноритарлық акционерлерге акционерлердің жалпы жиналысында көрсетілген күн тәртібіндегі басқа акционерлермен бірігу мақсаты жөніндегі сұрақтарды шешу барысында қоғамдық тіркеушіге айтуына қосымша құқық беріледі;

- Қосымша қоғамдық «корпоративтік сайты» түсінігі енгізілуі тиіс, бұның «бұқаралық ақпарат құралдары» түсінігінен айырмашылығы, бұқаралық ақпарат құралдары есебінде тіркелмеуі мүмкін, бірақ құзіретті органдардың талаптарына жауап береді және акционерлер мен инвесторлар алдында ақпаратты ашуда заң нормаларын орындауды қамтамасыз етеді.

Акционерлер құқығын қорғау көзқарасымен және заң нормаларының тобы бойынша, бағалы қағаздарды төлеу тәртібін анықтаудағы жағдайды қарастырады және акционерлерге артықшылығы бар сатып алу құқын береді. Көбіне, бұл заң келесідей нормаларды қарастырады:

- Квартал және жарты жылдық мерзім қорытындысымен дивиденттерді төлеуге тыйым салу, себебі дивиденттер жай ак-

циялар бойынша акционерлік қоғамның таза табысы сомасынан төленеді, оны қаржылық жылдың қорытындысымен ғана анықтауға мүмкіндік бар;

- Аталған құқықтың бағалы қағаздардың бір меншік иесінен басқаға ауысуын жүзеге асыру тәртібін реттеуде жүзеге асуы. Мысалы, акционердің акцияны отыз күн ішінде иелігінен шығару кезінде, артықшылығы бар сатып алу құқығына сәйкес акцияны иемдену өтініші, егер бұрынғы акцияның меншік иесі мұндай өтінішті бермесе, аталған құқық акцияның жаңа меншік иесі арқылы жүзеге асырылады. Заң алдында, акционерлер алдында менеджмент міндетін реттейтін, оның орындалмауына жауап беретін топ негізгі орын алады. Қазақстан Республикасының заңына сәйкес, ақпаратты беру нәтижесінде келтірілген шығындар, сонымен қатар заңда бекітілген ақпарат тәртібін бұзу мен шатыстыруға алып келетін, қызметтері арқылы келтірілген зияны үшін қоғамның міндетті тұлғалары қоғам алдында және акционерлер алдында жауап береді.

2006 жылы алғашқы заңдық деңгейде «инсайдерлік ақпарат», «инсайдер» ұғымы енгізілді, «инсайдердің» негізгі принципі: «ақпаратты қолдана біл немесе саудадан бас тарт» болып табылады. Осыған орай инсайдерге тиісті емес әрекеттер:

- инсайдерлік ақпаратты қолданып, өзінің немесе үшінші тұлғаның жағдайы үшін бағалы қағаздармен келісім шарт жүргізеді;
- үшінші тұлғаға инсайдерлік ақпаратты беру немесе оларға қол жетімді ету және заңмен қорғалған шараларды ұйымдастыру;
- инсайдерлік ақпарат негізінде үшінші тұлғаларға бағалы қағаздармен келісім жасауды ұсыну.

Қаржылық делдалдар жауапкершілігін жоғарылататын және оларға көрсетілген қызметтер сапасы талабы жөніндегі заң жағдайы, инвесторлар құқын қорғау көзқарасы бойынша аса маңызды емес.

Бағалы қағаздардың Қазақстан қор биржасындағы арнаулы тізімге енгізуіне үміткер болуы, акционерлер қоғамдар үшін корпоративті басқарудағы кодекстің болуы міндетті [8]. Осыған байланысты листингтік компаниялар арқылы корпоративтік басқаруға талдау жүргізді, яғни көрсетілгендей өздігімен құрылған корпоративтік басқарудың 21 пайызы ғана листингтік компанияларды алатынын көрсетті [9].

Тәуелсіз директорлар корпоративтік басқарудың жетілдірілуіне үлкен үлесін қосты – бұл ең аз дегенде талқыланатын сұрақтар бойынша директорлар кеңесінің объективті ойларының құрылуына әсер етеді, сонымен қатар директорлар кеңесінің жұмысының тиімділігін

жоғарылатады, себебі ол ішкі менеджментке де, аффилирленген тұлғаларға да, компания контрагенттеріне де бағынбайды [10].

Үкімет тәуелсіз директорлар институтының даму процесіне белсенді түрде әсер етеді, корпоративті басқарудың базалық негізін заңды түрде реттейді. Нормадан басқа, қазіргі Қазақстан Республикасындағы жүзеге асып жатқан заңдарға сай (Қазақстан Республикасының заңы 1-баптың 12-тармақшасындағы «Акционерлік қоғам туралы»), негізгі жағдайлары компанияның ішкі құжаттарында көрсетілуі керек, ең негізгісі ретінде Жарғы, Корпоративтік кодекс, сонымен қатар директорлар кеңесі жөніндегі жағдай болып табылады.

Тәуелсіз директордың негізгі рөлі – шешім қабылдаудағы ережелері мен процедуралардың сақталуын қадағалау, сонымен қатар миноритарлық акционерлердің құқын қорғау мүдделерін көрсетеді. Осыған байланысты тәуелсіз директорлар институтының қалыптасуы директорлар кеңесінің институтының толығымен қалыптасуына байланысты екендігін атап көрсетуге болады. Өкінішке орай, бүгінгі күндері акционерлік қоғамдардың көбісі (әсіресе шағын компанияларда) директорлар кеңесі формальды қызметтерді орындайды: заңда қарастырылған шешімдерді қолдайды. Соған сәйкес тәуелсіз директор рөлі тәжірибе жүзінде нөлге тең.

Директорлар кеңесі нақты жұмыс істейтін, басқа компанияларда қабылданатын шешімдер жиі өткізілетін жиналыстарда қарастырылады, әр түрлі комитеттер құрылады. Мұндай компаниялардағы директорлар кеңесі басқару есебінің негізінде компания қызметінің тиімділігін көтеру үшін топ-менеджментке ұсыныстар береді, тәуекелді бақылауды жүзеге асырады. Мұндай компанияларда тәуелсіз директорлар маңызды рөлді атқарады.

Негізгі қызметтерді орындаумен қатар тәуелсіз директорлардың акционерлер алдындағы жауапкершілігін жоғарылатуға ұмтылуы, мысалға директорлар кеңесінің жұмысы жөнінде жылдық есеп беру міндеттемелерін көрсетуде, соның ішінде компания қызметінің жақсы және жаман жақтары жөнінде мәліметтер беріп отыру. Негізгі рөлді тәуелсіз директор атқаруы тиіс. Тәуелсіз директорлардың институтының дамуын тежеу кезіндегі маңызды аспектілердің бірі Қазақстандағы нарықта тәуелсіз директорларға қойылатын, талаптарға сәйкес, кәсіби мамандардың болмауы болып табылады. Кең тараған қателіктердің бірі ретінде дос немесе жақсы таныс немесе туысқан болып келетін адамды тәуелсіз директор есебінде тағайындау болып табылады. Мұндай адамды басқару қиын бола-

ды, ал оның жұмысын бағалауда қиындықтар туады, сондықтан да мұндай адамды «тәуелсіз» деп санай алмаймыз. Жақсы нәтижелерге жету мақсатында және компанияның табысты қызмет етуі үшін корпоративті басқарудың ең жақсы тәжірибесі ретінде компанияда білікті корпоративті хатшының болуын қамтамасыз ету болып табылады. Білікті корпоративті хатшы корпоративті басқарудың тиімді жүйесін дамыту және құрудағы негізгі қызметтерді біріктіруші негізгі тұлға болып табылады. Корпоративті хатшының басты жұмысы директорлар кеңесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету, яғни соған қоса компанияда жұмыс тиімділігін арттыру болып табылады. Корпоративті хатшы директормен ақылдаса отырып, компания бизнесіндегі пайдасын арттыруға байланысты тиімді бағыттарды ұсынуына, соған орай компания және оның акционерлері мен қызметкерлерінің мүддесін қорғау кезіндегі тәуелсіздікті және объективтілікті сақтауы тиіс [11].

Қазақстандағы корпоративті хатшы институты заңның жаңаша түрі бойынша 2007 жылы ақпан айында акционерлік қоғамдарда жүргізіле бастады. «Қазақстан Республикасының Акционерлік қоғам» туралы заңына сәйкес корпоративті хатшыға анықтама беретін болсақ «директорлар кеңесінің немесе атқарушы орган мүшесі болып танылмайтын, директорлар кеңесінің есеп берушісі, соған қоса өзінің қарекеті есебінен директорлар кеңесі мен акционерлік қоғам жиналысын бақылап ұйымдастырушысы, күнделікті шикізаттарды пайдалану бойынша сұрақтарды қарастыратын акционерлік компанияның жұмысшысы» болып табылады.

АҚ туралы заңына сәйкес корпоративті хатшы тікелей директорлар кеңесіне есеп беруге міндетті. Бұл жағдайда корпоративті хатшы объективті түрде жағдайды бағалауына және компания мен оның акционерлерінің мүддесін үшін менеджерлер мен басқа да тұлғалар алдында тікелей әсер етуін сақтауға мүмкіндігі бар.

АҚ туралы заңда көрсетілгендей хатшы тек өзіне тиісті жұмыстарды атқаруы тиіс. Компанияны корпоративті түрде басқару және компания саясатында, сонымен қатар акционерлік қоғамдар корпоративті хатшының компетенциясын ескеру қажет. Өз тәжірибесі шегінде келесідей проблемалармен кездеседі [12]:

1. Корпоративті хатшының лауазымын анықтау керек, себебі корпоративті хатшы мен жай хатшы арасындағы жұмыстың атқарылуы кей кездері түсініксіз болады. Қазіргі таңда көптеген АҚ-да корпоративті хатшының қарекетін заңгер мамандар атқарады.

Сол себепті заңгер маман екі жақты келіспеушілікте қалады, біреуі басшы болса, екіншісі директорлар кеңесі. Бұндай жағдай болмауы тиіс;

2. Корпоративті хатшыға байланысты лауазымдылығын, міндеттерін, функцияларын бекіткен құжаттардың жоқтығы. Кейбір Қазақстандық АҚ тек қана техникалық функцияларды ғана белгілеген (директорлар кеңесінің мәжілісінің хаттамасын жүргізу);

3. Директорлар кеңесінің мүшелерімен, әсіресе тәуелсіз директорларға кездесе алмаушылық. Корпоративті хатшының мұндай компаниядағы тәуелсіз директорлармен байланысы, директорлар кеңесінің төрайымы арқылы қолданады;

4. АҚ штаттық кестесінде корпоративті хатшы лауазымының болмауы (аппарат) қызметіне әкеледі;

5. Корпоративті хатшы міндетін ауыстырудағы кең тараған тәжірибенің бірі еншілес компаниялардың қызметін бақылау, басты кеңсе жағынан басқару тетігі ретінде пайдалану ;

6. Корпоративті хатшының кәсіби біліктілігін көтеру мәселесі – аз түрдегі арнаулы тренингтер мен семинарлардың болуы, соның әсерінен жеке компетенция мен кәсіби білім деңгейін көтеру ;

7. Кәсіби корпоративті хатшыны іріктеу мәселесі қазақстандық компаниялар үшін басты болып табылады.

Еуро Одақта АҚ-ды басқаруда екі буынды жүйе қолданылып келеді. Бұрында Қазақстанда кейбір ауытқулар болған, яғни акциялар тек қана бір адамда болды [13].

Бұл жағдайда заңнамалық актілер директорлық кеңесін құруға рұқсат берген жоқ. «АҚ қоғам туралы» заңның өзгертілгенінде бір буынды жүйені құруға болмайды деп айтылған.

Жоғарыдағы өзгертулерге дейін жалғыз акционерлердің директорлық кеңесін құрған еді. Соған қоса көптеген акционерлік компаниялар директорлар кеңесін тек қана заң талабы керек еткесін ғана құрған еді.

Басқарудағы сұрақтарды тек қана басқарушы орган тәуелсіз түрде немесе акционерлердің өздері шешті. Басқаруға байланысты сұрақтарды акционерлердің өздері директорлық кеңеске қарамастан шешті. Қалған жағдайларда акционерлердің өздері директорлар кеңесі құрамына кіріп, компания іс-әрекеті бойынша күнделікті шешімдерді өздері қабылдады. Осыған орай жоғарыда айтылғандай Қазақстанда корпоративті басқарудың базалық моделін таңдай отырып, компаниялардағы моделіне қарсылық білдіруге болмайды. Бұнда айтылғандай отандық компаниялардағы басқару тәжірибесі

көрсеткендей корпоративті басқарудың екі буынды моделі болмайды және қазіргі кезеңде жалғыз ғана мүмкіндігі бар деп айтуға болмайды. Оны қазір біз акционерлік қоғаммен байланыстыра алмаймыз. Ағымдағы тәжірибе көрсеткендей, көптеген компанияларда директорлар кеңесі және оны басқару бір буынды жүйеде жүзеге асып жатқан бірыңғай директорлар кеңесі режимінде жүзеге асатындығын көрсетеді.

Корпоративті басқару жүйесін және корпоративті қатынастарды ары қарай жетілдіруде корпоративтік қатынастарды реттеуде, заңдарға өзгерістер енгізбеу мүмкін емес.

Осыған байланысты Қазақстанда жеткілікті түрде көп пайызын көптеген қатысушылар саны бар акционерлік қоғамдар құрайды, мұндай құқықтық нормаларға өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет, ол аздаған қатысушылары бар акционерлік қоғамның құқықтық жағдайларын реттейді.

Осыған қарамастан соңғы уақыттары Қазақстанда Акционерлік қоғамдар көп болғандықтан, яғни олардың құрамы аз адамнан тұрғандықтан, соған байланысты заңнамалық актілерді де соған сай бейімдеу керек. Қазіргі таңда Қазақстандық компания, фирмаларды, отандық кәсіпкерлікті дамыту туралы көптеген ақпараттар таралып және ақпаратты дамыту жөнінде шаралар жүргізіліп жатса да АҚ туралы заңнамалық актіге өзгертулер енгізген жөн болады, оның ішінде АҚ жылдық есебінің мазмұнын талап ету туралы және оны бекіту жөнінде «Акционерлік қоғам туралы» заңда өзгерту енгізу қажет. Сонымен қатар бағалы қағаздар нарығындағы инвесторлардың заңды мүддесі үшін және құқықты бұзу кезінде жауапкершілікке тартуда нормаларды қолдануды жетілдіру мақсатында келесілерді ұсынуға болады:

- ақпараттың минималды көлемін бекіту, егер инвестор ақпаратпен толық қамтамасыз етпесе заңға сай әкімшілік құқық бойынша жазаланады;
- жеткілікті құқық бұзушылықты анықтап, оларға өзгертулер енгізіп, инвестор қолдана алатындай етіп жасау керек.

Акционерлер жиналысына қатысты мәселелер мен қарамақайшылықтарды жою үшін, акционерлердің жалпы жиналысын дайындап, оны өткізу тәртібін реттеу үшін келесілер қажет:

1. «Акционерлік қоғам» туралы заңында күн тәртібінде енгізілген акционерлік сұрақтар жөніндегі тәртіпті қайтадан қарастыру қажет, онда қоғамдық бақылау және басқару органдарын таңдау үшін, кандидаттарды қайта қарастыру және оған дейін көрсетілген сұрақтар

мен кандидаттарды қайта қарастыруды анықтауға мүмкіндігі бар;

2. АҚ туралы заңда бюллетенді жарамсыз деп тану мәселесін бекіту. Бұл тікелей есеп комиссиясына қатысты, себебі ол сайлаушылар қорытындысын шығарады.

Корпоративті басқару саласы жүйесін жетілдірудегі пайда болатын дауды шешуде келесілерді ұсынуға болады:

1) Ішкі құжаттардың қателігі, акционерлік жиынды өткізу қателіктерінен акционерлік жиналысты жарамсыз деп тануы;

2) Акционерлік қоғамдар жөніндегі заңдарды толықтыру, яғни акционерлердің өткізген жиынындағы келеңсіздіктерді анықтап оны жарамсыз деп тану;

3) Акционерлер жиынында болған нақты ауытқуларды дәлелдеу, яғни бұл сот бойынша жарамсыз болып табылады.

Осы айтылған кезеңде бір буынды модельді қолданған дұрыс па әлде екі буынды ма: соған сай дұрыс альтернативаны таңдаған жөн.

Айта кететін болсақ елімізде бір буынды модель жасырын түрде бар және көп таралған. Осыған орай жаңа кезеңде директорлық кеңесінің бірігуі жағдайында компанияда жеке атқарушы органын құруды қажет етпейтін мүмкіндіктерін заңды түрде қарастырған жөн («Акционерлік қоғам туралы» заңының 33 бабының 1-тармағының 4-тармақшасы)

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Закон Республики Казахстан от 13 мая 2003 года № 415-ІІ «Об акционерных обществах».
2. Юсупов Б. Корпоративное управление как элемент управления рисками // Рынок страхования, 2006, № 5, май, с. 22-27.
3. Берч Кеннет А. Оценка уровня корпоративного управления // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2007, № 7-8, с. 34-37.
4. Масалин Е. Рейтинг корпоративного управления // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2008, № 2, с. 23-26.
5. Мусин А. Влияние корпоративного управления на улучшение инвестиционного климата в Казахстане // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2007, № 3, с. 29-32.
6. Карл Бах. О важности эффективного корпоративного управления // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2007, № 3, с. 33-35.
7. Дунаев А. Предстоящие изменения в законодательстве Республики Казахстан в части корпоративного управления // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2007, № 3, с. 26-28.
8. Постановления Правления Агентства Республики Казахстан по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых

организаций от 30 марта 2007 года № 73 «О требованиях к эмитентам и их ценным бумагам, допускаемым (допущенным) к обращению на фондовой бирже, а также к отдельным категориям списка фондовой биржи».

9. Копбасарова Г. Свежий взгляд: модельный кодекс корпоративного управления в новой редакции // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2008, № 2, с. 27-30.
10. Машабаева Ф. Роль и значимость независимых директоров в корпоративном управлении // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2007, № 3, с. 41-43.
11. Абдуманапова А. Роль корпоративного секретаря в системе корпоративного управления: принцип «единого окна» // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2008, № 3, с. 28-31.
12. Ахметова Г. Корпоративный секретарь в акционерных обществах // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2008, № 8, с. 40-45.
13. Сарсенов Н. Проблема выбора казахстанской модели корпоративного управления // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2008, № 1, с. 26-28.

XX ғасырдың басындағы Маңғыстау өңіріндегі білім беру ісінің жағдайы

Орынгүл ТАБЫЛДИЕВА,
М.Тынышпаев атындағы қазақ көлік және
коммуникациялар академиясы Ақтау филиалының
оқытушысы, тарих ғылымдарының кандидаты

Білім деңгейі – ұлттық мәдениеттің ұлттық сананың дамуының көрсеткіші. Ол экономика, саясат және мәдениет салаларындағы өзгерісті бейнелеп қана қоймайды. Сонымен бірге, өзі де осы өзгерістерге белсенді түрде әсер етеді. Білім – жеке адамның әлеуметтік-экономикалық процестерге тиімді араласуын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Заманға сай білім алу және озық технологияларды игеруге мүмкіндік беретін білім берудің тиімді инфрақұрылымын жасау елбасының халыққа жолдауына да көрініс тауып, өзінің өзектілігін жойған емес.

Халықтың белгілі бір уақыт ішіндегі дамуының ірі сипаттамасы оның мәдени-техникалық дәрежесі және оған сай келетін білім деңгейі мен білім беру жүйелерінің дәрежесі болып табылады. Маңғыстау облысында ғасыр басында жүрген өзгерістер халықтану мәселесіндегі білім жүйесін де қамтиды.

XIX ғасыр соңындағы санақ Қазақстан территориясында, соның ішінде Маңғышлақ уезінде тұратын халықтардың сауаттылығының төменгі дәрежесін көрсетті (уезд бойынша 2 % ғана сауаттылар). Осы көрсеткіштердің санақ мәліметтерінде көрінуі аймақтағы оқу, білім беру ісінің даму тарихына тікелей қатысты.

Маңғыстау елі Қазан төңкерісіне дейін өз балаларын жергілікті жерлердегі мешіт-медреселерде оқытты. Сөйтіп олар араб, парсы, түрік тілдерін меңгерді, осы тілдерде сауат ашып келді.

1892 жылғы мәлімет бойынша, Маңғышлақ уезінде 34 медресе болды. Онда 492 оқушы (оның 322 – ер, 170 – әйел) оқыды [1].

Ел арасында ғылым, дін, мәдениет, егіншілік, бағбандық дәстүрлері Шығыс елінің білімін таратқандар арқылы халық арасына тарады. Оқытушылар көбінесе молдалар, ахундар болды. Нақты мысалдарға келсек, Адай елінің Қосқұлақ атасынан өрбитін Бекет Мырзағұлұлының ағартушылық қызметі туралы мәлімет бар. XIX ғ. орыс зерттеушісі Э. Эверсман былай жазады: «Үстіртте таудан қашап жасалған» мешіттер парсы, араб, татар жазуларымен безендірілген» – десе, орыс зерттеушісі Алексеев 1853 ж. жазған «Солтүстік Үстірттің жағрафиялық сипаттамасы» деген еңбегінде «бұдан елу жыл бұрын (1803) Жемнің жоғарғы жағындағы Ақмешітті ... Бекет ... жазғы мекен ретінде салдырған екен. Осы мешітте Бекет ұл балаларды оқытып, хат танытқан» – дейді [2]. Сондай-ақ, Жаналыұлы Абдолла, Қырымқұл Әбді ахун Мырзайыр, Шегем Қайырша Жәуперұлы, Шоңай Шайхы Кендірбайұлы, Айтқұл ахун Қараш Байқұл, Бектеміс Жары Ержан Төлегенұлы т.б. оқытушылар халық аузында үлгі болып қалған.

1900 жылы патша әкімшілігі Каспий сырты облысындағы білім беру жүйесіндегі мешіттер мен оқу орындары туралы мәлімет жинайды. Сол мәліметте Маңғышлақ уезіндегі мешіт, медресе, мектептер мен олардағы оқушылар туралы мағлұмат бар. Осы мәлімет бойынша, 1900 жылы Маңғышлақ уезінде 2 имамдық, 1 соборлық және 1 приходтық білім беру орталықтары ресми тіркеліп, 29 мектепте 20 – оқытушы, 214 – ер бала мен 34 қыз бала – барлығы 248 оқушы оқиды деп көрсетіледі. Одан бөлек жылдық вакууфтық кірісі 13 сом деп 16 медресе көрсетіледі (оқушылар саны көрсетілмеген) [3].

Бұл медресе мен мектептер патша үкіметінің мұсылмандық мектептерде бала оқытуға шектеулер салғандығына қарамастан жұмыс істеді. Мектептер мен медреселерде бала оқытқысы келетіндер оқу басқармасынан арнайы рұқсат алуы тиіс болды. Рұқсат етілген куәлігі болмаса 10–30 сом көлемінде айыппұл төлеуі керек немесе 5–15 тәулікке қамауға алынатын [4].

Маңғыстау жеріндегі алғашқы орыс мектебінің ашылуы 1878 жылы жүзеге асырылды. «Саудагерлер Форттан өз товарлары мен факторияларын қорғайтын Армянская слабода бекінісін салдырып, балаларын оқытуға мектеп салдыруға 1878 жылы майда Кавказ наместнигі мен Маңғыстау приставына хат жолдайды. Сол жылы күзде қоғамдық балалар мектебі дүниеге келді. Маңғыстау жерінде ұлт балаларының алғашқылары 1885 жылы осы мектепті бітіреді. Олар 8 қазақ, 2 түркімен баласы еді», – деп еске түсіреді зерттеуші Е.Өмірбаев [5].

Сонымен, XIX ғасыр басында Ресей империясының шеткері аймақтарында орыстандыру бағдарламасының көрінісі – байланыс аясына орыс тілі енгізілді. Бүкіл Қазақстандағы секілді Маңғыстау өлкесіндегі халыққа білім беру жүйесіндегі өзгерістердің қазақ халқына тигізген жағымды жақтарын – прогрестік мәнін жоққа шығармаймыз. Алайда, 1906 жылғы 31 наурыздағы «Ресейдің шығыс және оңтүстік-шығысындағы мекендеуші бұратаналарға арналған бастауыш училищелер туралы» Ереже, 1907 жылғы 1 қарашадағы «Бұратаналарға арналған бастауыш училищелер туралы» Ережелер де, 1913 жылғы 14 шілдедегі «Бұратаналарға арналған бастауыш училищелер» т.б. заңдық актілер отарлық саясаттың нәтижесін тұрақтандыруға арналған құжаттар болып табылады.

Сонымен бірге, мұсылмандық мектептер де қазақтардың сауаттылығының өсуіне септігін тигізіп жатты. Мысалы, 1904 жылы Маңғышылақ уезінде 67 мұсылмандық мектептер болды. Оларда 1003 оқушы оқыды [6].

Қазан төңкерісінен кейін медресе, мешіт жүйесі арқылы халықты сауаттандыру, имандылыққа, елдікке тәрбиелеу тұншықтырылып, халқымыздың өз салтын, тегін, тарихы мен дәстүрін ұмыту басталды. Ел ішінде орысша сауат ашу, ғылыми білімді тарату – Маңғыстау халқын өзге дамыған елдермен нық күресе дамуына игі әсерін тигізбей қойған жоқ.

1919 жылы сәуірде Форт-Александровскіде халыққа білім беруді жолға қою жөнінде комиссия құрылды. 1920 жылдың мамырынан бастап алғашқы мектептер жұмыс істей бастады. Шілде айынан бастап халыққа білім беру бөлімі іске кірісті. 1920 жылы Адай уезінде сауатсыздықты жою (саужой) жүйесінде қалада үш мектеп, уезде 1 мектеп жұмыс жасап, оларда 79 адам (64 қазақ, 15 орыс) бітіріп шықты.

XX ғасырдың 20 жылдары Маңғыстаудағы оқу жүйесі үшін өте қиын кез. Көшпелі ауылдарда мектеп салынбаған, мұғалімдер мен балалар киіз үйлерде елмен бірге көшіп жүретін. Оқу құралдары мен оқулықтар жоқ, мектептерді қаржыландыратын байлар мен молдалар қуылды, жас кеңес үкіметінің қаражаты жетпеді. Сондай-ақ, 1925 жылдан бастап Голощекиндік «Кіші қазан төңкерісі» қоғамдық-әлеуметтік қиындықтар туғызды. Ащы нәтижесі 1929–33 жылдар арасындағы аштық пен оның зардабы.

1920 жылдары да Маңғыстау уездік партия ұйымы халықты жаңаша оқыту үшін кадрлар даярлауға күш салды. Кеңес төңкерісінен кейінгі қуғын-сүргіннен қалғандардан 1920 жылы бірнешеуі іріктеліп,

мұғалімдерді даярлау курстарына оқытылып алынды. Осындай жолмен 1923 жылы – 14, 1926 жылы – 25 мұғалім даярланды. 1926–1927 жылдары Маңғыстау өлкесінде мектептер ашылып, 1 мыңнан аса бала оқытылды. Оқу араб графикасы негізінде жүргізілді. Оқу ісін жүргізу де, материалдық жағынан қамтамасыз ету де, мұғалімдерге ақы төлеу бәрі-бәрі қиындық жағдайда жүргізілді.

Форт-Александровскіде жеті жылдық мектеп алғаш 1926 жылы ашылды. «7-жылдық оқушылар саны–180, олардың ішінде қазағы–130, немесе 72 % , 50-і орыс 2,8 % . басқа ұлт өкілдері жоқ. Қынжылтатыны қазақтар ішінде бірде-бір қазақ қызы жоқ. Бұл ғасырлар бойы қалыптасқан діни-тұрмыстық қағидаларға байланысты болар. Бірінші 4-топта оқу қазақ тілінде, жоғары 5,6,7-топта оқу орыс тілінде жүргізіледі. Мектептің жөнделуі басқа мектептердей, пештері тартпайды, оқулықтар жетіспейді, арнайы кабинеттер керекті құралдармен жабдықталмаған, кітапханада шет елдік жазушылар, тіпті отандық орыс классиктері Толстой, Горький, Некрасов шығармалары жоқ», – деген мұрағат құжаттарынан үзінді сол кезеңдегі мектептердің жағдайынан хабар береді [7].

1926 ж. санақта сауаттылық дәрежесі 1897 ж. санақтағыдай тағы да есепке алынды. Ол санақ бойынша уезде 1926 ж. санақта 67928 ер адам, 67627 әйел, барлығы 135555 адамның 36939– сауатты деп есептелінді [8].

Маңғыстау халқының 27,8 % сауатты болды. 1897 ж. санаққа қарағанда уезд халқының саны 2 еседей көбейсе, сауаттылар саны 3,3 есе өскен (1897 ж. 1375 адам сауатсыз деп есептелген). Бірақ, сауаттылардың халық санындағы үлесі елеусіз түрде өсті: 1897 ж. уезд халқының 2% – сауатты болса, 1926 ж. 27,8 % – сауаттылар деп тіркелді. 1897ж. және 1926 ж. санақтар мәліметтерінде сауаттылар ішінде ер адамдар саны мен үлесі артық болды. 1897 ж. 1149 ер, 226 әйел адам сауатты болса, 1926 ж. 3602 ер 937 әйел адам сауатты деп тіркелді. Қазақтарға келсек, 1897 ж. 15 қазақ әйелі сауатты деп есептелінсе, 1926 ж. 97 – әйелге көтерілді. Маңғыстау қазақтарының сауаттыларының үлесі 0,8 %-дан 1,9 %-ға (2 есе) өсті, 1897 ж. 504 қазақ сауатты деп есептелінсе, 1926 ж. сауатты қазақтар саны 2527 адам болды (5 есе өскен). 1897 ж. уездегі сауатты халықтың 36,6% қазақ болса, 1926 ж. 55,7%-ға көтерілді. Уезде есептелінген 65891 ер, 65585 әйел, барлығы 131476 қазақтың (уезд халқының 97% - ы) 2527-сі ғана (1,9 %) сауатты болған. Сауатты қазақтар уездегі сауаттылардың 6,8%-ін, ал, уезд халқының 1,9 %-ын ғана құрады. 6 жастағы 2 қазақтың ер баласының сауат-

ты екендігі айтылады [8]. Жас мөлшері 65 жоғарғы әйелдер мен 77 жастан жоғарғы ер адамдар арасында сауаттылар жоқтың қасы (ер адам ғана әр жастан 1-2 адамнан сауатты деп тіркелген). Қазақтар арасында 60 жастан жоғарғы әйелдер мен 75-тен жоғарғы ер адамдар арасында (6 сауатты ер адам ғана бар) сауаттылар жоқ деуге болады. Қалалық қазақ әйелдерінің 45 жастан жоғарғыларының сауаты жоқ деп тіркелген. Ал ер адамдардың 70 жастан асқандарында оқу-жазу болмаған.

Жасы ұлғайғандардың арасында сауаттылар аз кездесе бастайды. Сауаттылар қала халқына қарағанда ауылдарда көбірек тұрды. 1000 адамға шаққандағы үлесі шағын болғанымен, Форт-Александровскідегі сауаттылар санына қарағанда саны артық болды.

1 кесте Маңғыстау халқының 1926 ж. санақтағы сауаттылығы [8, 40 – б.]

		әйел	ер	барлығы	үлесі
1926 ж.	барлығы	937	3180	4539	3,3 %
	қала	169	544	713	3,8 %
	село	768	3058	3826	2,8 %
Қазақ	қала	24	372	396	26,7 %
	село	73	2058	2131	1,6 %
	барлығы	97	2430	2527	1,9 %
Орыс	қала	92	78	178	79,1 %
	село	474	621	1095	59,6 %
	барлығы	566	699	1265	61,4 %
Татар	қала	27	27	54	48,2 %
	ауыл	88	76	164	53 %
	барлығы	103	115	218	51,6 %

Бүкіл Қазақстандағы секілді Маңғыстауда да мектептерде оқу мен жазу 1928–1940 ж.ж. аралығында латын әріптеріне, 1940 жылдан бастап кириллицаға көшірілді. Жаңа әліпби «Еңбекші қазақ» және «Советская степь» газеттерінде жарияланды. «Жаршы» журналының әр санында латыншылар қозғалысының барысы, олардың қол жеткен нәтижелері қорытындыланып отырды.

1929 жылдың 2-4 маусымында Халық ағарту комиссариаты мен Орталық жаңа әліпби комитетінің ғылыми-әдістемелік кеңесінің ғылыми-орфографиялық конференциясы өтті. Конференцияға Ташкент, Қызылорда, Алматы, Орынбор, Москва, Ленинград сияқты

қалалардың жоғарғы оқу орындарының ректорлары, профессорлары, ғылыми қызметкерлері мен оқытушылары қатысты. 1929 жылдың 14 тамызында ҚАКСР-нің ХКК-сі барлық жағдайды ескере отырып, латын әліпбиін толықтай енгізудің соңғы мерзімін 1930 ж. 14 тамызына, яғни Қазақстанның 10 жылдық мерейтойына дейін енгізуді белгіленді. Латын әліпбиі енгізілгеннен кейін де бірнеше жылдар аралығында (өтпелі кезең уақытында) араб әліпбиін қолдануға рұқсат етілгенін атап өту қажет.

Қазақстанда мектептер мен жоғарғы оқу орындарында латын әліпбиі бірден енгізілді де, іс қағаздарына енгізу барысы бірнеше жылға созылды. Маңғыстаулықтар да сауаттандыруға байланысты жаңа науқанға қызу кірісті. 1930 жылы 14 тамызында КСРО ХКК мен ОАК «Жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқу туралы» қаулы қабылдады. Маңғыстаудың Ақкетік ауылында қыздар мектебі, Ұштаған, Ащымұрын ауылдарында көшпелі, Шайыр, Жармышта бастауыш мектептер ашылды. Көшпелі мектептер 1937 жылға дейін жұмыс істеді. 1930–1931 оқу жылында Ақмышта жетім, жартылай жетім, жағдайы төмен отбасылардың балалары үшін коммуна құрылды.

1934 жылы Адай уезіндегі мектеп саны 42-ге, мұғалімдер саны 86-ға, мектепке тартылған балалар саны 2500-ге жетті.

1933–1937 жылдары міндетті 7 жылдық білім беру жүзеге асты.

1937–1938 жылдары репрессияның шыңы Маңғыстау өлкесінде оқу ағарту саласына да қырғи әсерін тигізді. Республика бойынша 22 мың адам атылып, 44 мың Сібір түрмелеріне айдалып, қуғындалды. Солардың ішінде Маңғыстаулық ұстаздар Бекмағамбет Төлеуов, Жылкелді Нәрін, Ержан Төлегенұлы, Рысмағамбет Айдаров, Анағали Таңқабаев, Қыдырбай Есмағамбетов және т.б. азаматтар бар.

1939 жылы Маңғыстау ауданында жаңа типтегі мектеп ашылып, оған 1939–1940 оқу жылынан бастап Қызылқұм, Жыңғылды, Ұштаған жеті жылдық мектептерін бітірген жиырма бала келіп оқи бастады. Бұл Маңғыстау аймағындағы екінші қазақ орта мектебі. Ал бірінші мектеп – 1938–39 оқу жылы орта мектеп болған С.М. Киров атындағы мектеп. Бұл мектеп 1938–1939 жж. бірінші рет, 1942 ж. үшінші рет, 1949 ж. төртінші рет оныншы кластық білім беріп, шәкірттерін оқытып шығарды.

II дүниежүзілік соғыс кезінде халық ағарту саласының дамуы тежелгенмен, тоқталған жоқ. Соғыс аяқталған соң мектеп жасындағы балаларды, жұмысшы жастарды мектептеріне тарту, соғысқа дейін басталған жеті жылдық білім беруді аяқтау т.б. міндеттерді шешу

керек болды. Бұл міндеттерді шешудің қиындықтары көп болды: мектеп үйлерінің жетіспеуі, оқу-жазу құралдары мен оқулықтардың, мұғалімдердің жетіспеуі, көптеген отбасылардың материалдық жағдайының төмен болуы – жоғарғы сынып оқушыларының оқуды тастап, өндірісте не үй шаруашылығында жұмыс істеп тез есеюлеріне себепші болды.

Республиканың шалғай өлкесінің бірі – Маңғыстау өңірінің халқы үшін балаларды оқыту, оларды тиісті мамандыққа баулуда жер шалғайлығы, жол қаражаты кедергі келтіретін. Елді пункттерінің бір-бірінен алшақтығы (100-150 км-ге жететін), коммуникациялық байланыстың болмауы, көліктің болмауы алыс ауыл балалаларының білім алуын қиындататы.

1950-жылдары қазақ мектептерінің жабылып, дәріс беру мен іс қағаздарын жүргізу орыс тіліне байланысты болғандықтан, сонымен бірге қазақтардың негізгі көпшілігі 1-ден, ауылды жерлерде тұратындықтан, 2-ден, алыс шалғайдағы отарлы мал шаруашылығымен айналысатын (олардың 86 % - қазақтар) бөлігінің мектеп жасындағы балаларының оқи алмауын қоссақ, оқушылардың ішінде қазақ балаларының аз болуының бір себебін шығарамыз.

Нәтижесінде орта арнаулы білімі мен жоғарғы білімі барлар қатарында қазақ ұлты өкілдері төменгі үлеске ие болды.

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесі халықаралық білім беру стандартына сай және оның нәтижесіне жақын дәрежеде даму үстінде.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚРОМА. 40-қор, 14-тізбе, 395-іс, 4-парақ.
2. Маңғыстау энциклопедиясы. Алматы., 1997. 115-бет
3. ҚРОМА. 40-қор, 14-тізбе, 612-іс, 163 қайтарма бетімен, 164-парақтар.
4. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін бес томдық. Т.3. – Алматы: Атамұра, 2002. 525-бет
5. Өмірбаев Е. Алғашқы мектеп. // Коммунистік жол, № 217. 2 қараша, 1978 ж.
6. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін бес томдық. Т.3. – Алматы: Атамұра, 2002. 679-бет.
7. МО МА. 211-қор, 3-тізбе, 36-іс, 75-78 парақтар.
8. Всероссийской перепись населения 1926 г. Т.8. Москва, ЦСУ СССР, 1928, С. 108-109

Заң актілерінің тарихи дерек көзі ретіндегі ұғымдық және терминдік проблемалары

Амангелді ТӨЛЕМІСОВ,
І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы

Заң актілерін тарихымыздың дерек көзі ретінде пайдалана білудің маңызды мәселелерінің бірі – ұғымдық және терминдік қиындықтар болып табыдады. Басқа да ғылым салалары сияқты, деректану ғылымында да заңдарға дерек көздері ретінде деректанулық талдау жасау, алдымен заңдарға қатысты ұғымдар мен терминдердің мәнін анықтаудан басталады. Заң актілерін тәуелсіз Қазақстан Республикасы тарихының дерек көзі ретінде қарастыру, бұл мәселеге заң шығарушылардың да, заңгерлердің де аса үлкен жауапкершілікпен қарайтындығын көрсетіп отыр. Мүмкін бұл, бір жағынан, заң актілері мәтінінің мағанасын дұрыс түсіне білудің және талқылай білудің өмірлік маңыздылығымен де байланысты болар. Әр бір заң актісінің артында нақты адам тағдырының тұруы, бұл мәселеге заң шығарушыларды да, заңды қолданушыларды да ерекше ыждақаттылықпен қарауға мәжбүр ететін сияқты. Қандай да болмасын заң актісін қабылдаудың, сол заңдағы кездесетін ұғымдар мен терминдерге анықтама беруден басталуы соның дәлелі. Мысалы, 551 баптан тұратын ҚР кеден кодексі: кедендік режим, кедендік декларация, кедендік бақлау сияқты, т. б. 48 негізі ұғымдарға анықтама беруден басталған [1].

Заңдарды тек күнделікті өмірде қолдана білуде ғана емес, сонымен қатар ғылыми мақсатта пайдалана білуде де заңдық ұғымдар мен терминдерді дұрыс пайдалана білуді талап етеді. «Заң актісі» ұғымы ғылыми әдебиеттерде бір текті емес, олар әр түрлі мағынада және әр түрлі синонимдермен қатар қолданылады. Себебі, терминдер мен ұғымдар эволюциясы, яғни олардың үнемі өзгерістерге ұшырап оты-

руы табиғи процесс. Сондықтан, олардың да өз даму тарихы бар. Мысалы, «акт» термині «actum» деген латын сөзінен шыққан, яғни етістік сөздер «ago» – «әрекет етемін», «actum est» — «жасалды», «іске асырылды» деген ұғымды білдіреді. Римде, «акт» термині алғаш пайда болған елде, акт терминімен әр түрлі құжаттар аталған: кеңес хаттамалары; кеңес (сенаттың, сословиенің, императордың) қаулылары, жарлық, күнделіктері; хроника; сот отырыстарының хаттамалары, т.б. «Акт» термині бәрімізге ортағасырлық Рим тарихынан белгілі Юстиниан I-дің «Corpus juris civilis» (528-534 жж.) кодексінде қолданылған, осыдан кейін батыс елдерінің (Италия, Франция, Англия) сөз қорына енген. Римде «acta» терминінің жоғарғы билеушілердің қаулысы мағынасында қолданылуы кейінгі уақыттарда «акт» терминін заңға да, яғни заң сөзінің синонимі ретінде қолданудың негізі қаланып, юристік сөз қорына енеді. Мәселен, 1679 жылы ағылшын парламенті жеке адамның дербес құқықтылығы туралы заңын қабылдаудан және осы заңның мәтінінің алғашқы екі сөзі «Herbeas Corpus act» атауы шыққан. Бұл сөздер өз тілімізде «заң актісі» дегенді білдіреді [2. 18].

Ресейде «акт» термині бастапқыда ХҮІІІ ғасырда пайда болған «құжат» сөзінің синонимі ретінде қолданылған. «Құжат» термині ұзақ уақытқа дейін қолданылмағандықтан, оның орнына ХХ ғасырға дейін «қағаз» («бумага»), «іс» («дело»), «акт» деген синонимдері жүрген. Мұндай терминдерді Н. Варадинов өзінің іс-жүргізудің теориясына арналған еңбегінде қолданған. Автордың бұл терминдерге берген анықтамасы бойынша, мемлекет заңдары бұл ұғымдарды бір-бірінен ажыратады, әрқайсысында қандай мән бар екендігін айқындайды. Мәселен «қағаз» немесе «іс» («іс қағазы») деп қандай да бір праволар мен міндеткерліктерді анықтайтын, бекітетін құжаттардан өзге, басқа мәселелерге арналған кіріс-шығыс құжаттарды атаған. Ал «акт» терминімен ХІХ ғасырда, Ресейде бір немесе бірнеше жеке адамдардың немесе мекемелердің праволары мен міндеттері баяндалған құжаттарды, сондай-ақ олардың айғағы бола алатын құжаттарды атаған [3].

Батыс Еуропада «акт» терминін екі түрлі мағынада қолданылады: біріншіден, правоны баяндайтын және оның дәлелі болатын құжат мағынасында; екіншіден, факт, істің жағдайы, мүліктің жәй-күйі туралы ақпараттар немесе қызмет жазу, т.б. Бірінші типтегі құжаттар осыған байланысты мынадай атауларға ие болған: юристік акт, келісім-шарт, жарлық т.б. Ұлы орыс ғалымы, академик А.С. Лаппо-Данилевский оларды «белгілі немесе куәләндіруші» («конституивный или удостоверительный») сипаттағы актілер, ал екінші типтегі

құжаттарды «жария (ресми) немесе мәлімет беруші» («декларативный или осведомительный») сипаттағы актілер деп атады. Оған куәлік, хаттама т.б. ақпарат беретін құжаттар жатқызылды.

А.С. Лаппо-Данилевский бұл екі типтегі актілердің мынадай негізгі ерекшеліктерін көрсетеді: «Акт с осведомительным характером имеет меньше правовое значение, чем акт с удостоверительным характером. Акт с осведомительным характером служит главным образом для показания о состоявшемся правоотношений; Акт с удостоверительным характером, напротив, является основанием для закрепления тех элементов или условия, из которых оно состоит» [2. 20-21 сс.].

А.С. Лаппо-Данилевский актілерді екіге бөліп қарағанымен, «акт дегеніміз барлық мемлекеттік қаулы-жарғылардың, келісім-шарттардың және басқа да праволық қатынастардың жазба түрінде баяндалуы» деген жалпылама анықтама берді. Осыған ұқсас анықтаманы XIX ғасырдағы австрия-германия дипломатикасының классигі Т. Зиккель де береді. Оның айтуынша акт «құқықтық сипаттағы... түсіндірменің жазба түрі» [2. 20-21 с.]. Демек, акт көп мағыналы ұғым. Кең мағынада алғанда құжат. Оған әр түрлі құжаттық қызмет атқаратын барлық мәтіндер, деректер жатады. Сондықтан акт сол түрлі құжаттардың ортақ, жалпы атауы және оған нақты, бір ғана анықтама беру қиын.

Бүгінде, Ресей деректану мектебінде актіге, С.М. Каштановтың берген анықтамасы бойынша, әр түрлі құжаттар жиынтығының барлығы емес, оған тек контрагенттер арасындағы немесе автор мен адресат арасындағы құқықтық қатынастардың, келісім-шарттардың құжаттары жатады [2. 23 с.]. Негізінен актілерді өз кезегінде заңнан бөліп қараудың өзі маңызды. Өйткені, қазір оларды заң актілері деп қосып, кең мағынада айтамыз. Дегенмен, заң мен актінің ұқсастығыменен бірге айырмашылықтары да бар. Белгілі бір құқықтық нормаларды қалыптастыратын, тұрақтандыратын заңнан актінің айырмашылығы, акт тек оларды пайдаланады; ал осы актілермен бекітілетін құқықтық қатынастар қабылданған заңдық нормаларды бұзбауы қажет.

Заң актілері — жоғарғы билікпен бекітілген нормативтік құжаттар жиынтығынан тұратын тарихи деректердің бір түрі, яғни адамдар арасындағы қоғамдық қатынастарды тұрақтандырушы заңдар мен қаулы-жарғылардың жиынтығы [4. 338 с.]. Негізінен ғалымдар арасында заң актілері туралы әртүрлі түсініктер қалыптасқан. Дегенмен, құқық тарихшылары «заң» сөзіне жалпы сипаттама берді. Зерттеушілердің көпшілігінің пікірінше, заң дегеніміз императордың бұйрығы. Бұл туралы Г.В. Вернадский былай дейді: «Начиная Пе-

тра Великого, единственным источником права делается для законодателя; Это период правотворчества императорских указов...» [5. с. 7.]. Басқаларға қарағанда нақтырақ анықтама берген М.Ф. Владимирский-Буданов болды: «империя кезеңінде заң түсінігі – дұрыс жарияланған патша бұйрығы» [6. с. 272]. Императордың бұйрығының жариялану тәртібіне Г.В. Вернадский де назар аударды; оның айтуынша «патшаның өздері жариялайтын заңдардың тұрақты формасын қалыптастыруға тырысты». Олар негізінен «Сенат арқылы — заңның жариялануының және тіркелуінің негізгі формасы анықталуынан» және «көптеген заң актілерінің ішінде нақты заң түрінің немесе ерекше формасын қалыптастыруға әрекеттенуінен» байқалады [5. с. 33].

1937 жылы жариялаған өзінің еңбегінде Б.М.Кочаков: «Заң барлығына міндетті билік құрған норма... таптық күрестің нәтижесінде билік етуші топтардың мүддесін көрсетеді, мемлекеттің таптық саясатының нақты құрамы...» [7. сс.319-320] деп, заңға уақыт талабына сай таптық тұрғыдан анықтама береді. Кочаковтың еңбегінің ерекшелігі сонда, автор қорытындылай келе орталықтағы биліктің нығаю, эволюциялық сипатынан, «әкімшіліктік бұйрықтардың дифференциациялау қажеттілігінен» шыға отырып, заңның түрлерін нақтылай түседі «закон — это уже определенный вид распоряжения, это — указ, издаваемый определенным порядком» [7. с. 321].

ХҮІІІ ғасырда Ресейдің орталық және жергілікті билеуші басқарушы органдарының құрылымы мен қызметінде үлкен өзгерістер орын алды. Елде самодержавие түріндегі абсолютизм қалыптасты. Сонымен бірге осы кезеңде де орталықтанған шенеуліктік-бюрократтық билік аппараты, сот билігі, бақылау-басқару қалыптасты. Шіркеу жоғарғы биліктен тәуелсіздігінен, саяси күшінен айырылды. Осындай қоғамда орын алған өзгерістер жаңа сипат пен мазмұндағы әр түрлі заң актілерінің пайда болуына әсерін тигізді. Дегенмен, заң актілері жаңа заманда ғана алғаш пайда болмаған, керісінше бұрынғы өткен дәуірлерден жалғасып келе жатқан деректер түріне жатады.

Бірақ жаңа заманның заң актілері бірқатар өзгерістерге ұшырап, жаңа түрге енеді. ХҮІІІ ғасырдан бастап заң актілері екі түрлі себептерге байланысты бірқатар белгілерімен ерекшеленеді. Біріншіден, осы кезеңде жаңа заман заң актілерінің сол ерекшеліктері ұзақ мерзімге созылған қалыптасу жолынан өтеді және қалыптасады; бұл бір жағынан, ал екінші жағынан, ресей заң актілері империя заңдарына тән сипатқа ие болады және ол ерекшеліктері ресей заң актілерінде тек ХІХ ғасырда ғана емес, ХХ ғасырдың басында да сақталып қалады.

ХҮІІ және ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Ресей империясының заң шығару ісі — жаңа заңдарды жариялауға патша ғана құқылы деген принцип бойынша жүзеге асты. Ал Сенат, Синод, коллегия және басқа да әкімшіліктік мекемелер тек өздерінің баяндамалары мен ұсыныстарын білдіріп отырды.

Б.М. Кочаковтың пікірінше ХҮІІ ғасырда, Ресейде заң туралы ұғым болмаған, тек «патша жарлығы» ғана жүрген. «Мемлекеттік басқару жүйесіне халық үкіметінің органдарының; парламент — енгізілуімен заң шығарушы биліктен — патша, үкімет — туындайтын жоғарғы нормалар — жарлық, әкімшіліктік қаулы деп аталатын — түсінігінде заң ұғымы пайда болды» [7. с. 321].

Бірақ ХҮІІ ғасырда, Б.М. Кочаковтың пікірінше, Ресейде заңның нақты анықтамасы болмаған — тек «патша жарлығы» үстем болған және ХҮІІ ғасырда орын алған — көптеген жарлықтар арасынан тек заң ретінде қарастыруға болатын түрін бөліп шығару әрекеті сәтсіз аяқталған. ХІХ ғасырда да заң шығару ісінде заң мен жарлықты бөлудің негізгі белгілерін анықтау әрекеті жалғасты.

ХҮІІ ғасырда заң органдары көп жарлықтардың ішінен барлық уақытта, барлық жағдайда да заңдық күшін жоймайтын жарлық түрлерін бөліп, анықтап отырды. Бірақ іс жүзінде еш тәжірибесі, анық теориясы болмағандықтан заңдар мен басқа да әкімшіліктік жарлықтар арасындағы ерекше белгілерін айқындау қиынға соқты. Заң актілерін құрылымына қарап анықтау жолға қойылды. Мәселен, кейбір заңгерлер патшаның қолы заңның басқа әкімшіліктік жарғылардан ажырататын басты белгісі деп есептеді. Шын мәнінде де Петр кезеңінен «Мемлекеттік Кеңестің» құрылуына дейін патшаның қолы заңды өз күшіне ендіретін, қажетті белгі ретінде орын алып келді. Бірақ ХІХ ғасырда, 1810 жылы «Мемлекеттік Кеңестің» құрылуымен және кеңесте кейбір заңдарды талқыланып, кей кезде сөз жүзінде бекітілуімен, бұл тәртіп сақталмаған. Сондықтан, енді заң органдары «Мемлекеттік Кеңестің» құрылуына байланысты, оның «все предначертания законов рассматриваются в Госсовете, потом восходят на высочайшее утверждение» деген принципіне сүйеніп ажыратуды ұсынды. Бірақ Кочаковтың еңбегі бойынша, бұл жолы да сәтсіз аяқталған, себебі кейбір мәселелер «Кеңесті жанамай өтіп» отырған. Сондықтан Кочаков пікірінше патша жарлығын ажыратудың ең дұрыс жолы заңдарды жинақ етіп шығару керектігін және оның негізгі 4 кезеңін көрсетеді: 1. заңдық бастама (инициатива); 2. заң жобасын өңдеу (құрастыру және талқылау); 3. бекіту немесе санкция; 4. Халыққа жария ету [7. с. 322].

Осылайша, Петр I кезеңінен бастап заңның басты белгісі патшаның қолы болып табылады, бірақ ХУІІІ ғасырда бұл тәртіп жарияланған жарлықтарда, ал ХІХ ғасырда Мемлекеттік Кеңесте заңды ауызша бекітуінен бұзылды. Сондықтан, «заң» түсінігіне ортақ, ұқсас анықтама берген М.Ф. Владимирский-Буданов, Г.В. Вернадский және Б.М. Кочаков заңның негізгі екі белгісін көрсетеді: біріншіден, императордың қолының болуы, екіншіден, ХУІІІ–ХІХ ғасырларда қалыптасқан, қабылдаудың негізгі белгіленген тәртібі.

Қазақстан Республикасының заң актілері мен заң актілерінің әр бір түріне анықтама беру ісімен қазақтың заңгер ғалымдары да айналысуда. Мысалы, С. Табанов заңдарды жүйелеудің теориясы мен тарихына және тәжірибесіне арналған еңбегінде тәуелсіз Қазақстан заң актілерінің үлкен бір бөлігін құрайтын кодекстер туралы: «Кодекстер бірсіпатты қоғамдық қатнастардың белгілі бір саласын егжей-тегжейлі реттеуге мүмкіндік беретін ірі жиынтық акт болып табылады» десе, жарғы туралы: «Жарғы – мемлекеттік қызметтің әлдебір саласын (мысалы, темір жол көлігінің, ішкі су көлігінің, т.б. жұмысын) реттеуші қалыпты-құқықтық акт» дейді [8. 18 б.].

Қорыта айтқанда, заң актілеріне қатысты ұғымдар мен терминдердің қалыптасу тарихын білу және олардың бүгінгі күндегі мағаналарын жете түсіну, заң актілерін тарихымыздың дерек көзі ретінде пайдалана білудің басты шарттарының бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР Парламентінің жаршысы. № 7-8, Астана 2003 ж.
2. Каштанов С. М. Русская дипломатика. М.: Высшая школа, 1988, - 229 с.
3. Илюшенко М. П. К понятию “документ” (Эволюция термина) // Советские архивы. 1986, -№ 1. сс. -38-45.
4. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. Пособие. М.: РГГУ, 1998. -702 с.
5. Вернадский Г. В. Обзор истории права Русского государство ХУІІІ-ХІХ вв. –Прага: , 1924. -250 с.
6. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – Ростов на Дону: Феникс, 1995. -640 с.
7. Кочаков Б. М. Русский законодательный документ ХІХ-ХХ веков. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины. Сборник статей. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939, -435 с.
8. Табанов С. А. Заңдарды жүйелеудің теориясы, тарихы және тәжірибесі. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 176 б.

Оңтүстік Қазақстан жеріне көшірілген халықтар (1926-1959 жж.)

Мырзабай МЕЙІРБЕКОВ,
«Сырдария» университетінің
«Отан тарихы және шетел тарихы»
кафедрасының аға оқытушысы

Кеңес Одағы тұсында Қазақстанға түрлі ұлт өкілдерінің көшірілуі нәтижесінде халық құрамында айтарлықтай өзгерістер байқалды. Мәселен, өзге ұлт өкілдері репрессия, депортация, Ұлы Отан соғысы және кеңестік биліктің жүргізген әлеуметтік-саяси науқандарының салдарынан Шымкент, Жамбыл, Қызылорда өңірлеріне де көптеп қоныстанды. Олардың өзі бір күнде немесе бір жылда көшіріліп келген жоқ. Оңтүстік Қазақстан облыстарына көшірілгендер басқа облыстарға қоныстандырылғандар сияқты кеңестік үкіметтің қаулы-қарарлары, ұлт саясатын жүргізудегі өктем әрекеттер негізінде жүзеге асырылды.

1926–1939 жылдарда Оңтүстік Қазақстан халқының құрамы мынандай көрсеткіште болды: 1926 жылы қазақтар – 69,6 %, орыстар – 11,1 %, украиндар – 5,9 %, немістер – 0,2 %, өзбектер – 6,4 %, басқалары – 6,8 %, болса, 1939 жылы қазақтар – 38,6 %, орыстар – 37,3 %, украиндар – 7,1 %, немістер – 0,7 %, өзбектер – 4,8 % басқалары – 11,5 % болған. Демек, жыл сайын халық құрамы өзгеіп, өзге ұлт өкілдерінің үлес салмағы артып отырған.

1934 жылы Оңтүстік Қазақстанға кулақтық жер аударуда 74 %, болса, 1935 жылы 1004 адам, 1936 жылы 780 адам, 21 % құрады [1]. Бұл сандық көрсеткіштер ресей ғалымының зерттеуде кездескен Қазақстанға қатысты мұрағаттан кездестірген мәліметі.

1938 жылы 19 қаңтарда Саяси бюро шешімі бойынша (№ 56/308) Халық шекаралық 1938 жылы Кеңес Одағының Халком Кеңесі мен

ХКП басшылары Әзірбайжан мемлекетіне құпия құжат жолдаған. Ондағы бұйрық бойынша Әзірбайжан территориясының шекаралы аймағында тұратын иран ұлтының өкілдері Қазақстанға көшірілуі тиіс болды. Мәселен, оған мынандай аса құпия құжаттағы бұйрық дәлел бола алады. «Аймақтарында тұратын 2000 отбасын, яғни 600 мың адамды (Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В. Молотов жолдастан) Әзірбайжан территориясынан Қазақстанға көшіруді 1938 жылы қазанның 15-нен бастау туралы жобаны бекітуіңізді сұраймыз» – деп, ұсынысты сол кездегі Одақтың Ішкі Істер жөніндегі Халық Комиссары Н. Ежов пен Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасының басшысы Л. Берия жолдаған [2]. Одан кейін, 1938 жылы қазан айының 8-інде Халық Комиссарлар Кеңесінің арнайы № 1084-269 бұйрығымен: «Әзірбайжан шекаралық аймағында тұратын ирандықтар Қазақстанға көшірілсін» деген арнайы құпия құжат дайындалған. Ол құжатты бекіткен сол кездегі Одақтың Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В. Молотов болды. Бұл нұсқау құпия құжат Әзірбайжанның Халық Комиссарлар Кеңесіне жолданған. Соған сәйкес Әзірбайжан жеріндегі ирандықтарды Қазақстанға көшіру басталған.

1938 жылдың қараша-желтоқсан айларында Әзірбайжаннан – 1621 ирандық отбасы Қазақстанға қоныс аударылған. Олар Қазақстанның Оңтүстік облыстары мен Алматы облысы аудандарына орналастырылуы керек болды. Сол тұста қазақ жеріне қоныс аударылып келген иран ұлты өкілдерінің Кеңес өкіметі басшыларына деген наразылығы өрши түскен. Мәселен, күштеп көшіріліп келген ирандық жекелеген азаматтар мен әртүрлі топтар үкімет басшыларына түрлі мазмұнда арыздар жазған. Ондағы арыздардан Кеңестік басшыларға деген наразылықтары байқалды [3]. Демек, 1938 жылы ирандықтарды Әзірбайжан жерінен күшпен қоныс аудартқан ХКП-нің адамдары мен ХКК-ның басшылары, олардың бұрынғы тұрған жерлеріндегі дүниемүліктерін сатуға немесе бірге ала кетуге мүмкіндік бермей, тіпті өздерінің меншікті үй-жайларын, мал-мүліктерін сатып, ақшасын алуға да үлгертпей қуғындаған. Міне, осындай Кеңес өкіметінің озбыр саясатының нәтижесінде иран ұлтының өкілдері Қазақстанға жер аударылған.

1937 жылы Армения мен Әзірбайжан территориясында тұратын тұрғылықты халықпен қоса күрдтерді де депортациялау жоспарланып, оларды 1938–1939 жылдары Қазақстан мен Орта Азия мемлекеттеріне жер аударған. Олардың көпшілігі Қазақстан жеріне жеткенше қолайсыз жағдайларда қырылған. Қоныс аударушыларды Орта Азия мен Қазақстанның 14 облысы мен 110 ауданына орнала-

стыру жоспарланып, олардан 20-25 отбасы әр ауылға шашыратылып, қоныстандырылуы тиіс болды. Соның ішінде, 1937 жылдың соңында Қазақстанға бөлінген шаруашылықтың 1121-і Оңтүстік Қазақстан мен Алматы облысының аудандарына орналастырылды [4]. Демек, күрд және армян ұлты өкілдеріне де кеңестік жүйе басшылары «сенімсіз ұлттар» ретінде қараған және оларды ешбір негізсіз қуғын-сүргінге ұшыратқан.

1938–1939 жылдары қоныс аударылып келген ирандықтар негізінен Әзірбайжан КСР-ның Алибайрам, Астрахан – Базар, Ярдумлин, Ак-жебедин, Массалы, Кориягин, Зайгилан, Ленкоран аудандарынан келгендігіне мұрағат деректері дәлел [5].

1938 жылы 11 қазанда ХКК мен БК(б)П-ның № 33 қаулысында ирандық 2000 отбасы Қазақстан жеріне қоныстандырылсын деген шешім шығарылып, ол нұсқау жарлық 1938 жылы 6 қарашада Алматыға жолданған. Соған сәйкес Қазақстанның ХКК-нің басшылары Алматы облысы мен Оңтүстік Қазақстан облысының аудандарына орналастырған. Ол кезде Алматы облысының Қордай ауданы, Қарақұндыз совхозына – 80, Қаракемерге – 25, Успенровкаға – 30, Белоговощенкаға – 40, Георгивский совхозына – 60, Чустрой совхозына – 50 отбасы орналастырылды. Ал, Оңтүстік Қазақстан облысының Мерке ауданына және колхоздарына – 70, Жамбыл ауданы мен колхоздарына – 90, Түлкібас ауданы мен оның колхоздарына – 100, Сайрам ауданы мен колхоздарына – 120, Ленгір ауданы мен колхоздарына – 72, Арыс ауданы мен колхоздарына – 40, Шәуілдір ауданы мен колхоздарына – 50, Түркістан және оның колхоздарына – 200, Қаратас ауданына – 33, Келес ауданына – 100, Дарбаза совхозына – 30, Бостандық ауданына – 90, Мақта – Арал совхозына – 300, Каучукпромхозға – 100 отбасы бөлінген [3, 285].

Ұлы Отан соғысы кезінде Қызылорда облысының өзіне немістер басып алған алты аймақтан адамдар көшіріле бастады. Олардың ішінде Солтүстік Кавказдан – шешендер мен ингуштар, Грузиядан – түріктер, қалмақтар және немістер бар. Ал Молдавиядан бұрынғы кулактар және басқа да 22338 адам, яғни 6665 отбасы келіп қоныстанды. Сондай-ақ Солтүстік Кавказдан келген 4416 отбасы барлық аудандарға таратылып орналастырылды. Егер 1941 жылғы мәлімет осылай болса, НКВД-ның 1945 жылғы материалдарындағы көрсеткіш бұдан біршама жоғары. 1945 жылғы есеп бойынша арнайы қоныстанушы 83348 отбасы, 30266 адам, оның ішінде 16 жастан жоғарысы 14158 адамға жетті. Осылардың ішінде шешендер мен ингуштар – 5528 отбасы, 2207 адам, қалмақтар – 737 отбасы, 2115 адам, месхет түріктері

– 370, 1798 адам. Молдавиядан келген бай-кулактар – 461 отбасы, 1286 адам. Мұндай көші-қон жергілікті халыққа да оңай болмады. Тұрғындардың тұрмысы күйзелісте отырған жұртқа олардың көшіріліп келуі жағдайды одан әрі күрделендірді. 1941 жылдың 29 шілдесінде облыстық партия комитеті мен атқару комитеті қоныс аударушыларды қабылдау, орналастыру жөнінде қаулы шығарып, ол жұмыспен айналысатын арнайы бөлім құрылды. Оларды баспанамен, тамақпен қамтамасыз ету тұрақты бақылауға алынды. Сондай-ақ 1942 жылы 20 қаңтардағы облыстық атқару комитетінің шешімімен қоныс аударушыларға арнап тұрғын үй және тұрмыстық орындар салу үшін 1465500 сом қаржы бөлінді [6].

1943–1944 жылдары кеңестік биліктің депортациялық саясатына Солтүстік Кавказ халықтары ұшырады. Оларды күштеп көшіруге негіз болған Халық Комиссарлар Кеңесінің 1943 жылдың 14 қазанындағы № 342-і аса құпия қаулысы еді. Ондағы нұсқау бойынша Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарына 11 мың қарашай және балқар отбасы қоныстандырылды. Ал, 1944 жылы 31 шілде күні үкіметтің № 6279 шешімімен Талдықорған, Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстарына 40 мың арнайы қоныс аударылғандар Грузия жерінен қуғындалып келді [7].

1943 жылы 12 қазанда Кеңес Одағының Жоғары Төралқасы шешімімен Қарашай Автономиялық облысы таратылып, 14 қазанда Саяси бюронның жасырын шешімімен қарашайларды көшіру керектігі атап өтілді. Автономиялы облыстан 14774 отбасы (69267 адам) қуғындалып, олардан Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарына 11711 отбасы (45529 адам) қоныстанса, Қырғызстан – 5790 отбасы (23300 адам), Өзбекстан – 95 отбасы (353 адам) қоныс тепті [8].

1944 жылы наурыздың ортасына қарай Кеңес Одағы бойынша НКВД 3-і бөлімінің орынбасары Д.А. Аркадьев үкімет басшыларына берген мәліметіне қарағанда Жамбыл облысына – 16565 адам, Оңтүстік Қазақстан облысына – 20808 адам қоныстандырылды. Негізінде Қазақстан мен Қырғызстан жеріне 180 эшелон жіберілсе, соның 152 эшелоны жеткен. Олардың 147 эшелоны Қазақстанға келсе, онда 124 (344 589 адам), Қырғызстанға 33 эшелонда 28 (75 342 адам) болды [9]. Бұлар шешен-ингуш ұлтының өкілдері болатын.

Соғыс жылдарындағы көші-қон жайында А. Есимованың «Влияние миграционных процессов на этнографическую структуру населения Казахстана (1941–1945 гг.)» деп аталатын мақаласында Қазақстан демографиялық жағдайы баяндалады. Автор соғыс жағдайында эвакуацияланғандардың 40% 4 облысқа бөлінді дейді. Олар: «Ал-

маты, Қызылорда, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстары еді. Ғалымның зерттеуі бойынша республикаға келген шешен, ингуш, татар, қарашай, балқар, еврей, әзірбайжан, түрік тағы басқаларының үлес салмағының көбеюіне байланысты жергілікті жерлерде қазақ халқының үлес салмағы азая түскендігін атаған. Зерттеушінің мұрағат қорларынан келтірген деректеріне қарағанда бұрын Кеңес Одағының ХКП начальнигі М.В. Кузнецов 1944 жылы 5 қыркүйекте арнайы қоныс аударылғандар саны Қазақстанда – 930000 адам, – деген мәліметтерін кездестірген. Ал, 1945 жылы 1 қаңтарда республикада 224226 неміс, 380397 шешен және ингуш, 41125 қарашай, 2320 қалмақ, 19790 балқар, 4259 адам Қырымнан, 9642 адам Балтық жағалауы мен Молдавиядан болды. Сондай-ақ, депортацияланған халықтар облыстар бойынша шашыратылып былай орналасты деген мәлімет келтірді: қарашайлар Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарына қоныстандырылса, Қырымнан қоныс аударылғандар – Атырауда, Грузиядан келгендер – Жамбыл, Қызылорда, Талдықорған және Оңтүстік Қазақстан облыстарына орналасты, қалмақтар – Қызылордаға, ал, шешен-ингуштар және балқарлар барлық 15 облысқа шашыратылып орналастырылған. Мұрағат қорларымен жұмыс істеген зерттеуші Кеңес Одағының ІІМ Н.Г. Дудоровтың өкімет тарапына Қазақстан жерінде Шешен-Ингуш автономиясын құру керек деген бір кездегі мәліметтері болғандығын да жазып келтірген» [10]. Бұл сол уақыттағы неміс автономиясын құру керек деп, оның жүзеге аспай қалғандығын байқатады. Демек, автор бірқатар мәселелерді көтерген. Сонымен, ізденушінің өзі бұл еңбекте көші-қон толқыны жүрген уақыттарда кейбір мәліметтер толық еместігін айтады. Бірақ, мұрағат деректері мен санақтарда өзге ұлт өкілдері Қазақстанға көптеп көшіріліп, ұлттық құрамға әсерін тигізгендігі сөзсіз.

1944 жылы Қазақстан территориясында арнайы қоныс аударушы 12342 отбасы (45500 адам) қарашайлар орналасты. Олардан Оңтүстік Қазақстан облысында 6643 отбасы (25216 адам), Жамбыл облысында 5699 отбасы (20285 адам) тұрақтады. Арнайы қоныс аударушыларды қамтамасыз ету үшін 24 комендатура тағайындалып, оның 13 комендатурасы Оңтүстік Қазақстанда және 11 Жамбыл облысында болды. Қоныс аударылып келген қарашайлар колхоздардан жұмыстарға орналастырылып, олар негізінен ауыл шаруашылығын дамытуда жұмыс істеді [11].

1949 жылы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Төралқасының орынбасары А.П. Заголовельев атына жолдаған өкімет адамдарының мәліметінде 1949 жылдың 20 маусымында № 490 бұйрықпен Оңтүстік

Қазақстан обылысының Киров және Қызылқұм аудандарына 2500 грек отбасы қабылданған. Олар негізінен сол жерлердегі мақта шаруашылығымен айналысуға тартылды [12].

Оңтүстік Қазақстанға 2764 отбасы келсе, Көкшетауда 1953 жылы 663 отбасы, Көші-қон қозғалыс кезінде 1958 жылы Украинадан 1957 жылы 2703 отбасы көшіп келіп, 671 отбасы кері қайтқан. Ал, 1958 жылы 2780 отбасы тұрды [13]. Қазақстан Министрлер Кеңесіне жіберілген тағы бір мәліметте 1959 жылы Украина мен Беларуссиядан келетін 70 мың отбасын шаруашылықтарға орналастыру жөнінде дерек бар.

Міне, осы аталған кезең аралығында кеңестік билік Қазақстан жеріне қаншама өзге ұлт өкілдерін қуғындау, депортациялау, эвакуациялау, сағыс кезінде күштеп көшіру, тың игеру сияқты науқаншылдықты желеу етіп, қоныс аудартты. Бұлардың бірқатары 1950 жылдардың ортасында өз еліне қайтуға рұқсат алса, кейбіреуінен шектеулер алынбады. Сондай қиын-қыстау заманда келгендердің қайтадан қайтуы да қиындықтарға толы болды. Ал, қазіргі күнде республикамызда тұрып жатқан өзге ұлт өкілдерінің көпшілігі біркездері тағдырдың айдауымен келген жұрттың ұрпақтары. Олар бүгінгі таңда Қазақстанның тең құқылы азаматтары ретінде өсіп-өніп, қазақ жерінде мәдениет, білім, ғылым, экономиканың дамуына үлес қосып еңбекке араласып, еліміздің дамуына атсалысуда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР // Социалагическое исследование. 1990. № 11. 4 б.
2. Валиханов Э.Ж. Переселение иранцев в Казахстан / Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. 153 б.
3. ҚРОММ. 1208-қ., 1-т., 3-іс, 284 п.
4. Садықов У. Курды: депортация в Казахстане / Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. 159 б.
5. Енсенов Қ.А. Депортация: Қазақстанға қоныс аударылған иран ұлтының өкілдері // Қаз ҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. А., 2003. № 3. 89 б.
6. Қожақов Ө. Қызылордаға қоныс аударылған халықтар // Ақиқат, 1999, №2. 73 б.
7. Хасанаев М. Для расселения выделить районы Казахстана... (Архивные документы о депортации народов в Казахстан) / Депортация народов проблема прав человека. Материалы семинара. – Алматы, 12 июля 1997. Алматы: Фонд «XXI ВЕК»
8. ҚРОММ. 1987-қ., 1-т., 16-іс, 6 п.

Ортағасырлық түркілік қоғамның әлеуметтік санасының ерекшеліктері

Карлығаш НҰРМҰХАМЕТ,
әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ-дың
философия кафедрасының оқытушысы

Захир ад-дин Бабырдың «Бабырнамасынан» қауымдық және жеке даралық сана туралы терең деректер алуға болады. Ол қоршаған ортаның ерекшеліктеріне, қауымдық болмыстық тіршілік тынысына байланысты дамып отырады. Тікелей мәтінге көшуден бұрын осы мәселе төңірегіндегі зерттеу тұғырнамаларына назар аударайық.

Табиғатты игеру барысында адамдардың практикалық іс-әрекеттерін бейнелейтін алуан түрлі әдет-ғұрыптар, әпсаналар, қарапайым түсініктер пайда бола бастады. Олардың бәрі қауымдық өмірдің күнделікті тәжірибесін жинақтаудың, танымның, көбінесе, сезімдік сатысына тән нәтижелерін қорытудың негізінде дүниеге келді. Қауымдық болмыстың бейнесі – қауымдық сананың негізгі өзекті мазмұнын құрайтын, жеке адамдардың, яғни қауым мүшелерінің мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал жасайтын, олардың нақтылы іс-әрекеті үшін жетекшілік, жолбасшылық, реттеушілік рөл атқаратын әпсаналық ой кешу үрдістерінің жиынтығы танымдық тәжірибесі мол, көргені мен көңіліне түйгені көп ру ақсақаларының құзырында болды. Оларды халықта «жазып қойған хатпен тең» деп бекер айтпаған. Жазу-сызудың жоқ кезінде ру көсемдерінің ұрпақтан-ұрпаққа ұласқан тәжірибені зердесіне сақтаған әрі күнделікті өмір сүру процесінің қарапайым қағидаларын тұжырымдап отыру сол заманға тән заңдылық болатын. Ол қағидалар қауымның, рудың мүддесін жоғары қоятын. Қазақтың «у ішсең – руыңмен» деген мәтелі осының айғағы болса керек. Жеке адамдардың санасында ру ақсақалы мен рудың өзі тұтас

күйінде қабылданатын. Өмірдің сан алуан салаларындағы соғысқа, шаруашылыққа, тұрмысқа қатысты мәселелерді шешу ақсақалдар кеңесінің үлесінде еді. Олардың шешімдері барлық қауымдастар үшін жазылмаған заң, ал оларды орындамаған адамға қолданылатын ең ауыр жаза қауымнан аластау болатын. Қауымнан тыс қалу жеке адам үшін өлім жазасына кесумен бірдей еді. Себебі ол заманның жағдайында жалпы адам өз алдына дербес тіршілік ете алмайтын.

Қауымдастықтың өзі саналылықтың нәтижесінде емес, ғұмыр кешудің жандалбаса стихиялық ұмтылысы, жан сақтаудың табиғи түйсікке егізделген мүдделеріне сәйкес қалыптасқан. Осы рулық-тайпалық қауымдастыққа тән ұжымдық сипаттағы ой кешудің әпсаналық үрдестері жеке адамдардың санасы мен мінез-құлқының, іс-әрекеттерінің құдыретіне табынытын қасиет сайын даланың төл перзенттері – көшпелілерге тән еді.

Индивидуалдық қалыптасуын жеке-дара адамдық әрекеттің күрделенуімен түсіндіру осы әрекетті тұлғасыздандырылған субъектіге айналдырып жібереді. Бұл қисында дәйекті жүргізсек, онда әлеуметтіктің өзі де адамдық әрекеттің заттандырылған формасы болып кетеді. Алайда деперсонализацияға ұшыраған қоғам адамдық бірлестіктің жаттанған формасы болып табылады. Марксистік әдістеме абстрактылы адамнан нақтылы индивидуалдыққа ауысуды басында мұрат ретінде қабылдағанымен, бұл ілімнің тоталитарлық тәжірибесінде бәрі керісінше болып шығады: «Қоғамдық мүдде жеке адам мүддесінен жоғары тұрады» деп жариялау осы жеке адамды жоғалтып жібереді. Марксизмдегі жеке адам концепциясы «робинзонданы» сынауға бағытталғанымен, сол Робинзон тәрізділері бұлжытпай орындаушы тетіктерге айналдырып жібереді. Осы туралы батыстық ғалым Г. Лебон мынандай ойға келеді: «Саналы тұлға жоғалып кетеді, жеке адамдардың сезімдері, жігері, идеялары тұтасып, бір бағытты күшке айналады. Пайда болған коллективтік рух деген осы тұтастықтың әрбір мүшесінде толық бақылау орнатады» [1, 150-157]. Ағылшын жазушысы, фантаст Рей Брэдбери тұлғасыздандыру үдерістері тек социализмде емес, сонымен бір классикалық капитализмде де жүріп жатады дейді. Өйткені тұтынушы қоғамда индивид символ-тетікке айналып кетеді. Адамның орнына функционер, қызметкер, бетперделі адам, субъекті т.т. келеді.

Келтірілген пікірдің бір көрінісі ретінде «Шығыста тұлға мен индивидуалдық дамымады» деген көзқарасты алайық. Еуропоцентризммен сәл жоғары тұра білсек, онда жоғарыдағы қағиданы

былай тұжырымдауға болады: «Шығыстағы тұлға мен индивидуум шығыстық өркениет аясында қалыптасқан». Конфуций, әл-Фараби, ибн-Сина, Бабыр сияқты адамдарда тұлғалық деңгей жоғары дәрежеде болғаны күмәнсіз. Жапония мен Қытайда, жалпы Оңтүстік Азияда буддашылдықтың кең тарағаны мәлім. Бұл діни философиялық жүйеде, кейбір зерттеушілердің пікірі бойынша, «Мен» жоғалып кетеді [2, 39]. Автор «Кама-сутра» мен «Даодэцзэннен» бірнеше үзінді келтіріп, Шығыста тұлға жоқ дегенді дәлелдегендей болады: «Мен және менікі дейтіндей ештеңе жоқ», «Будданы білу – өзінді жоғалту. Өзінді жоғалту – басқа заттармен өзінді бірдей сезіну», «Өзіңнен арылып, көппен жүр» [2,39]. Алайда бұл қағидалар Шығыс мәдениетіндегі эгоистік емес ұстанымдарды білдіреді. Неоплотониктердегі ажыратылмаған субстанцияға Шығыс философиясында басқа мағына беріледі. Шығыстағы адам – «мінсіз жетілген тұлға». Исламдағы «әл-камили әл-инсаний-де» осыны білдіреді.

Үзіндіні әр түрлі мақсатта келтіруге болады. Мысалы, Э. Фромм өзінің гуманистік этикасының девизи ретінде Будданың «Өзіңе өзің тірек бол, өзіңе өзің шырақ бол, ақиқатты өзіңнен тап!» деген сөздерін алған [3].

Сонымен индивидуалдық және әлеуметтік мәдени құрылымдардың қалыптасуында тек биологиялық-популяциялық (отбасы, ру, тайпа, нәсіл т.т) тұтастықтарымен шектелмей, адамдық әрекет үдерісінде пайда болатын бірлестіктерді де ескерген жөн. Өйткені адамдық бірлестіктердің даму тарихы биологиялық дифференциациямен шектелмейді.

Шаруашылық-мәдени типтердің қалыптасуында әсіресе еңбектің қоғамдық жолмен бөлінуі және осының негізінде мамандандудың барған сайын терендеуі ерекше рөл атқарған. Бұл мамандану тек жеке тұлғалық деңгейде ғана емес, сонымен бірге субэтникалық дәрежеде өрістеуі мүмкін. Мамандану әлеуметтік бірлестіктердің адаптациялық (белгілі бір мағынада мәдениеттің өзі икемделу болып табылады) мүмкіндіктерін арттырады.

Мысалы, көшпелілерді алайық, М.С. Орынбеков атап өткендей, таза көшпелі дегеніміз жасанды ұғым болып табылады [4, 49-82]. Еуразиялық дала номадалары өздеріне жапсарлас жатқан диханшылдық аймақтардан тауар алып отырған және отырықшылдардың мал өнімдеріне деген қажеттігін өтейтін болған. Бұл симбиоттық тұтастық этномәдени диалогтың маңызды бөлігін құрастырған. Жоғарыда аталған екі бірлестік те (популяция мен антропогеоценоз) бір-бірімен тығыз байланыста әрекет еткен. Тікелей

өнімді әрекет етушілер мен қариялардың, жас балалардың, өнімді еңбекке араласа алмайтын әйелдердің ара салмағы қауымның тұрақтылығы мен гүлденуін айқындап отырған.

Адамның табиғи-тарихы қалыптасқан бірлестіктері өзгермелі болып келеді және жалпы мәдени-өркениеттік үдерістерге тәуелді әрекет етеді. Айталық, өркениеттің индустриалдық толқыны (О. Тоффлер) мындаған жылдар бойы сақталған көшпелілік қауымдарды шайқалтып жіберді. Бос жайылымдар мен малдың санына тәуелді экстенсивтік көшпелі қоғамдар Батыс экспансиясы салдарынан күйзеліске ұшырады.

Потестарлық тайпа қаншама рөл атқарғанымен, көшпелілердің арғы тектеріндегі әлеуметтік құрылымдардың өзегін рулық қатынастар құрастырды және олар, әдетте, қырқыншы буынға дейін туысқандық байланыстарын білдірді. Номадалық әлеуметтік мәдениет туралы бір мифке ондағы жеке адамның енжарлығы, пассивтілігі жөніндегі кесімдер жатады. Шын мәнісінде, көшпелінің белсенділігі диханнан емес. Мәселе қоршаған орта, көшпелілік пен шаруашылық мәдени-типтің бағытына байланысты. Зерттеушілер көшпелі қауымдағы адамның белсенділігі экологиялық және қауымдық ынтымақтастық факторларымен айқындалып отырғанын атап өтеді. Индустриалық қоғам пайда болғанға дейін аридтік аймақта номадашылықты қоршаған орта мен оның ресурстарын ең оптималды, әрі экологиялық детерминацияланған әлеуметтік-мәдени үлгі деп қарастыруға болады [5, 16]. Осының негізінде қазақ және басқа да түркі-моңғолдық этностардың көшпелілік өркениеті қалыптасқан. Ал осы өркениетте күш көрсетудің кейбір түрлері (мысалы, барымта) немесе қаруланған халықтың барлығынан оны «варварлық қоғам» деу сыңаржақтылыққа жатады.

Захир ад-дин Бабырдың «Бабырнамасында» көрсетілгендей, мемлекет басқаруда ұлы адамдардың (патшалар, қолбасшылар, ғұламалар т.б.) рөлі өте жоғары. «Ағзамның ниеті ауған, адал да әділ азамат санайтын, қалаулы жандар үшін жанын пайда етуге дайын адамның бірі Низам ад-дин Сұлтан Мұхаммед Бақши болатын. Ол Ислам әскерінің текті атадан тараған ақсүйек мырзаларын нысаналы жерлерге орналастырып, өзі біздің әмірімізді орындауға әзір отырды. Ол тарапқа шабармен тауаджи, жасауыл аттандырып, ұлы сұлтандар мен әмірлерге, даңқы ұлдарымызға әскердің, жасақтың орналасуы, жайғасуы жөніндегі бұйрығымызды жедел жеткізіп жатты. Әскер орнынан қозғалып, әркім өзінің шеттегі орнына жөнелер алдында: «Бұйрықсыз ешкім де орыннан қозғалмасын, рұқсатсыз

соғыс ашылмасын» деген мүлтіксіз орындауға міндетті жарлық жарияланды» [6, 411].

Демек, билеушілер арлы, ақылды, жанашыр, әділетті болса, халықтардың жағдайы жақсарады және өздерінің табиғи құқықтарына жетуге мүмкіндік алады. Бабырдың алдындағы түркілік авторға жүгінейік: «Шыңғысханның үндеуі мынадай: «Ұлдарым, менің сіздерге өсиетім мынау: дұшпанға қатал болыңыздар, достарыңызға жақсылық етіңіздер, бір мінезді, бір сырлы (сөзді) болыңыздар, сонда өздеріңіз байлық пен бақытты, назды етесіздер, сол мүліктеріңізге алла тағала береке бергей!» [7, 72-7].

Далалық этикалық кодексті қазақ хандарының бойына сіңіргені туралы Бабырдың ізбасары М.Х. Дулати мынадай куәлік келтіреді: «Осындай бір кездесуде Қасым хан [Саид] ханға жақындап: «Біз дала халқымыз, бұл жерде қымбат бұйымдар мен тағамдар жоқ. Ең қымбат байлығымыз – жылқы және ең дәмді тамағымыз – оның еті, әрі ең сүйкімді сусынымыз – оның қымызы мен одан дайындалатын тағамдар. Біздің өлкемізде бау-бақша мен зәулім үйлер жоқ. Серуендейтін жеріміз – малдың жайлауы, сонда барып бәріміз бірге бой жазып, сайран салып, жылқыларды қызықтаймыз», – дейді. [Саид] хан одан әрі үйірге жақындап, Қасым хан талай аттарды көрсетіп, былай дегенін, айтқан еді. «Менің екі арғымағым бар, екеуі бүкіл үйірге татиды», - деп арғымақтарды алып келді. [Саид] хан мына екі сәйгүліктей жылқыны ешқашан көрмегенін талай рет сүйсіне әңгімеледі.

Бірде Қасым хан: «Ел – жылқының күш-қуатына қарай тіршілік етеді. Менде осы екі арғымақтан басқа өзіме лайық сенімді ат жоқ. Сондықтан екеуін бірдей сізге тарту ете алмаймын. Енді сіз қадірлі қонағым болғандықтан екеуінің бірін тандап, қабыл алыңыз», – деді. Ол әрқайсысын жеке-жеке сипаттап шықты. [Саид] хан біреуін алды. Ол арғымақтың аты – Оғлан Түрік еді. Шынында да ондай арғымақ бұдан кейін туған жоқ. Қасым хан тағы бірнеше атты сол үйірден тандап алдына тартты.

Сонан соң қымыз құйған кесені ханның алдына ұстап тұрып Қасым хан: «Біздің қонақ сыйлауымыз осылай, егер дәмін татсаңыз біз үшін үлкен мәртебе болмақ», – деді. [Саид] хан осыдан біраз уақыт бұрын ішімдікті қойып кеткен еді. Сол себепті айтты: «Қойғаным бұл оқиғадан бұрын болған, енді сертті бұзуын қалай болар екен?». Қасым хан: «Бұрын айтқанымыздай, біздің сусынымыздың ең кереметі – жылқының сүті және одан дайындалатын тамаша өнімдер болып табылады. Сізге қандай қызмет көрсетіп,

көңіліңізден қалай шығу керектігін біле алмадым. Сіздей қадірлі қонақ біздің дастарқанға күнде келе бермейді, мен күнде қонақ иесі бола бермеймін. Ал мен сізді дұрыстап қонақ етіп, күте алмасам, бұл арманды қалай орындай алар екенмін?», – деп басын төмен салып, жүзінен мұнайған нышан көрінді. [Саид] хан ашылып, Қасым ханға: «Сертті бұзамыз, қымыз ішеміз!» – деді. Қасым хан қатты қуанды. Әңгіме басталып кетті. Жиырма күн қатарынан қымыз кесесін тауыса босатып ішіп жүрді.

Жаз айының аяғы еді. Қазақтар Қасым ханның бұйрығымен қыстауға бет алды. Қасым хан: «Бұл кезде Шайбанға шабуыл жасау қиын. Дала елі қазірден қыстың қамын жемесе болмайды. Қазіргі кезде жорық жасау мүмкін емес. Әрі бұл уақытта әскер де жинала алмайды», – деді. Ол сыпайы түрде жорыққа шығудан бас тартты. Кешірім сұрады. Бірақ әр түрлі адамгершілік, ілтипат көрсетіп, [Саид] ханға қайтуына рұқсат етті. Өз көшін туған жеріне қарай бастады. [Саид] хан өте қатты риза болып қайта Әндіжанға аттанып кетті. Шілде айы еді. Хан сарайының бір ғалымы бұл оқиғаға «Ашти-йи қазақ» («Қазақтармен татуласу») сөзінен хронограмма тапты ол – 919 (1513-1514) жыл [8, 202-203]. Жоғарыдағы деректерден көшпелілік қоғамда жеке адамның мүліктік дербестілігіне үлкен көңіл бөлінгені аңғарамыз. Оған қоса ежелгі еуразиялық көшпелілерде шүлен тарту, ат майы, қызыл көтеру, сыбаға сияқты қоғамдық байлықты әділетті руластар және ауылдастар арасында бөліп беру мәдени нормалары қалыптасқан.

Шыңғыс ханда бұл ұлықтар мәлім еді, әскерімен бүкіл Шығыс білді, ұлдарына берген қоғамдары мәлім болды, оларға жарлық бұйырды. Шыңғыс хан: «Бұл ұлықтарды сіздерге бердім ұлдарым. Сіздер әлі жас-сыз, уақты келіп күнә етсе, сіз оларды өз көңіліңізбен өлтірмеңіз, менімен ақылдаспай. Менен соң бір-біріңмен кеңесіңіз, көп тексеріп, төреліңізге лайық жақсылып сұрап, істің түбіне жеткізіңіз». Ол тағы да бұл насихатты бұйырды, ол кезде барша ұлы әмірлер қарап отырғанды, олар оларға шын көңілмен сенді. Егер күнә қылса, бірігіп кеңес етсеңіз, олардың күнәсі анық болады, яғни көңілдерінде қарсылық болмайды және оған разы болады. Өйткені олар істеріне өкініп, кінәлі санайды, содан артық азап пен қорлық бар ма» [7, 73].

Еуропацентристік мәдениеттануда барлық басқа өркениеттер тек батыстық үлгімен өлшенеді. Батыстық тұлғалық белгілер әсіреленеді. Салыстыру әр уақытта нәтижелі бола бермейді. Біздің ойымызша батыстық емес қауымдасу тәжірибелерінде индивидуалдық

коллективтің ішінде де қалыптаса алады. Оған қоса жеке-даралық адамдық қасиеттердің қалыптасуында материалдық өндіріс пен әлеуметтік құрылымдардан гөрі, Мендік еркіндік пен рухани факторлардың рөлі айырықша болатындығын ұмытпаған жөн. Бұл мағынада Батыс қуатты техникалық өркениетті қалыптастыра алса, Шығыс елдерінде адамның рухани мәдениетін жетілдіруге үлкен көңіл бөлінген. Осыған дәлел ретінде кезінде мұсылман Ренессансы уақытында қазақ топырағында әрекет еткен әл-Фарабидің «Кемел адам» концепциясын келтіруге болады. Ғұлама табиғи адам мен рухани тұлғаның айырмашылығын көре білген. Ол «Надан қалалар» трактатында: «Адам табиғи жандардың бірі, ал оның қазіргі кездегі тіршілігі табиғи тіршілік емес, соңғысы қазіргі тіршілік емес, ал екіншісі – оның қазіргі бастан кешіп отырған тіршілігі ана тіршілікке қайшы келеді және оған бөгет жасайды; ол табиғи тіршілік емес... Жанның шарықтауы үшін оған тәннің де, тәннен тысқары – байлық сияқты – нәрселердің де қажеті жоқ» – дейді [9, 382-383]. Кемел адам – дараланған тұлға, бірақ ол тек қауымдаса тіршілік ете алады. Осы жөнінде әл-Фараби «Адамдық бірлестік пен өзара көмекке зәрулігі туралы» трактатында: «Жартылысында әрбір адамға өз тіршілігі үшін және ең жоғарғы кемелділік дәрежесіне жету үшін көп нәрсе керек, ал мұны ол жалғыз жүріп таба алмайды және бұған жету үшін ол қандай да бір адам қауымын қажет етеді, осы қауымдағы адамдардың әрқайсысы оған қажетті нәрселердің жиынтығынан қандай да бір затта тауып беріп отырады», – дейді [9, 322]. Жоғарыда түрік халықтарында, оның ішінде қазақта, ерекше дараланған тұлғаларға үлкен құрметпен қарау дәстүрі бар екендігі жөнінде айтып өткенбіз. Осы сипатта әл-Фараби бойынша, Әділ, Білгір, Данышпан кісі – Ел басшысы. Ол «өзінің аңдағыш парасатына дарыған қасиеті арқасында дана, философ, кеменгер парасат иесі болып шығады, ал оның өзінен оның қиялдау қабілетіне қасиет дарыған адам пайғамбар, болашақты болжағыш сәуегей және өмірдегі оқиғаларды түсінгіш, білгір болып шығады, – міне осының бәрі оның тәңірлікті танып білетін болмысының шарапты» [9, 334 б.]. Абайша, «Бұл аталмыш үш қасиеттің иелерінің алды – пайғамбарлар, онан соң – әулиелер, онан соң хақимдер. Бұл үш түрлі фиғыл құдайның соңында болмақ, өзін біліп, үйретіп, әулиелерге әулиелер оқыды, ғашық болды» [10, 205 б.]. Сонымен, индивидуалдық бастаулардың әрбір мәдени жүйеде әр түрлі көрініс табатынан аңғаруға болады.

Жоғарыдағы жолдардан дәстүрлі қазақ қоғамындағы тұлғаны «Шығыста тек енжар, еріктілігі шектелген, жасампаздыққа

бара алмайтын мүлгіген адамдарды кездестіреміз» деушілермен мүлдем сиыспайтындығын көруге болады. Жырау Доспанбет топ бастаған, жауды қайтарған, ару сүйген, өзін елі мен мұраты жолында құрбандыққа шалуға да дайын тұлға. Осындай даралану эгоцентризмге емес, керісінше интерсубъектілікке сүйенеді. Батырлық рухпен қуатталған жырау үшін тек көпшіліктің мүддесін білу және қорғау маңызды емес. Ол коллективтік ұмтылыстың бір мүшесі де емес. Оған сана мен ерік дербестілігі тән. Сондықтан жауаптылықты да өзіне ала алады.

Дәстүрлі қазақ қауымдастығындағы даралық қасиеттердің біріне тектілік жатады. Тектілік көшпелі қоғамда Батыстағы «элитарлық» ұғымынан басқа мағынада қолданылады. Егер бұл ұғым, мысалы, ортағасырлық Еуропада сословиялық жікшілдікті білдірсе, онда көшпелі қазақ мәдениетінде тектілік ұрпақаралық сабақтастықты айқындайды. Менің неғұрым құрметті ата-бабаларым көп болса, онда мен де соғұрым тектімін. Тексіздік әдеп пен кісілік аймағынан шығып кеткендерге тән. Кедей де текті бола алады. Ол үшін ата-бабаларының аруақтарына сызат келтірмеу керек. Осы жөнінде ақын-жыраулар шығармашылығынан айғақтар келтірейік.

Түркілік түсінік бойынша қалың бұқараны текті (аталы) адам басқаруы тиіс және осы тектілік оның бойынан көрініп тұруы қажет. Қазақ мәдениетіндегі тектілік мәселесі ғылыми талдаудың объектісіне тек соңғы жылдары айналып келеді. Осы жөнінде Ж. Молдабековтың «Тектіліктің тұрағы – тұлғалыққа тірек» атты мақаласында және Т. Бурбаевтың «Ұлт менталитеті» монографиясында іргелі ойлар айтылған. Ж. Молдабеков тектіліктің даралық деңгейлерін атай келе (тұқым мен қан тектілігі, азаматтың өз басының тектілігі, халқының тектілігі), осы ұғымнан қазіргі заманға қатысты тағылымдық ойларын алға тартады: «Бөтеннің аруағына табынып тамсанбай, өз тағдырыңның табанын құратын ақ жолда тартынбай әрекеттену керек. Өзің байыпты болсаң, халқың құрметшіл болады: баланың парызын білсең, әкеңнің қарызын ұқсаң, халқың ынталы болады; істеген ісін көрсең, жүрген жолын бақсаң, көңіл ауанын тапсаң, ол адам қайда жасырынбақ? Тек мәнді сөзбен кеңесті іждағатпен тыңда, ұқпағаныңды ішінде бүк, көңілге тоқығанды абайлап айт, кінәң кем болады; мұқиятқадағала, алмағайыптан сақтан, білген ісінде аңдып бас - өкінішің кем болады; риясыздық әділетпен үйлес болса, ұят, маскара аулақ тұрмақ. Өмір сабағыңды ойсыз оқу – бекершілік, оқусыз ой - қатерлік» [11, 14].

Тектілік пен ұлағаттың ұлт ділінде терең ұялануы маңызды мәселеге жатады. Мысалы, ұлттық ділде тексіздік нышандарының көбеюі жалтақтық пен жағымпаздықтың белең алуына әкеледі. Тектілікте жікшілдік пен алауыздық жоқ. Соңғылары тұлғалық күйзеліске әкеледі [12, 94 б.]. Менталитеттегі тектілік пен индивидуалдылықты кейбір зерттеушілер «ұлттық логос» деп атайды

Айталық, Орталық Азия халықтарының, соның ішінде қазақ халқының күнделікті болмысына коллективтік психология тән. Ол қазақ халқының менталитетінің ең негізгі белгілерінің бірі сипатында, оның қоғамдық психологиясының ең негізгі, терең және аз өзгеріске ұшыраған тараптарын ескеру қажет. Осы себепті коллективтік ұрпақтарды ұрпақтарға ғасырлар бойы жалғастырып, олардың әлеуметтік-экономикалық, рухани тұмысындағы белсенділігін тұрақтандыра алады.

XV-XVI ғасырлардағы көшпелі түркі мәдениетінде дарашылдық ділдің жоғары дәрежеде болуы «тәңірі сыйлаған еркіндік» түсінігімен де тығыз байланысты болды. Жырау (рухани көсем) осы еркіндік өрісінде өз Менің айырықша құмет тұтты. Қауымшылдық құндылығы тек тікелей отбасылық негіздерге сүйенуден ғана емес, сонымен бірге аталас-руластарымен бір болумен айшықталады.

Адам болмысының даралық деңгейінде адамның басты мақсаты өзін табиғаттың, ғарыштың бір бөлшегі ретінде анықтау болғандықтан, ол үшін мемлекет, белгілі бір қоғамдық орта түсіндіктері айтарлықтай рөл атқарған жоқ. Осыған дәлел ретінде Орынбеков М.С. «... қазақтың көне және соңғы тарихында мемлекеттіліктің әлсіз болғаны белгілі. Табиғат әрқашан Қазақстан тұрғындары үшін абсолюттік және жалғыз бастық рөлін атқарды» – деп тұжырымдайды [13, 9].

Дегенмен табиғат күшіне жалғыз адам қарсы тұра алмайтындықтан олар өзара бірігіп, рулық қарым-қатынаста өмір сүрді. Тіршілік барысында адамдар өзара байланыста болатындықтан олардың арасындағы қарым-қатынастарды ретке келтіретін белгілі бір заңдылықтар қажет еді. Заңдылықтарды бекітетін мемлекет сияқты ресми құрылым болмағандықтан, адам болмысының даралық деңгейінде өзара қарым-қатынастарды анықтау атадан келе жатқан дәстүрлі түсінігімен тығыз байланысты болды. «Дәстүр позициясы әсіресе алғашқы қауымдық мәдениетте мықты (сондықтан да ол кезенді дәстүрлі деп те атайды)» [14, 112].

Дәстүр бойынша рулық қауымда адамдар арасындағы, рулар арасындағы өзара қарым-қатынасты белгілеп отыруда ру

ақсақалдарының рөлі өте зор еді. Ру ақсақалының шешімі адамдар үшін нақты түрд орындалуы тиіс екі рет қайталанбайтын заң ретінде қабылданған. Осыған орай ру басы мен ру белгілі бір тұтастық ретінде рудың даралығын, толықтығын, анықтамалылығын көрсетеді.

Адам болмысының даралық деңгейінің ошағы ретінде қабылданатын ежелгі Шығыс пен антик заманына тән сословиялық бөліністер негізінде белгіленген демократиялық құрылым Қазақстан тұрғындарына да тән болды. «Ашина (көк бөрі) ұрпақтары VI ғасырда хандықтың басқару жүйесін құқтық негізінде құрды. Өкілетті билік пен заң шығару ісі ақсақалдар алқасының (кейінгі қазақ хандығында – билер алқасы мен хан кеңесі) құзырында болды. Ал хан жарлығы атқарушылық міндеті үлкенді – кішілі лауазымдар иесіне жүктеледі. Бұл мансаптар мұрагерлік жолмен хандық билік, әскери демократия арқылы жүзеге асырылған» [15, 114].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Лебон Г. Психология народов и масс – СПб, 1895. – 230 б.
2. Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1990. – 222 б.
3. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я // Фрейд З. Тотем и табу. – М.: Олимп, 1998. – 448 б.
4. Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996 б. – 168 б.
5. Құл-Мұхаммед Р. Қазақ әлеуметтік мәдениетінің типтері. – Алматы: Атамұра, 2000. – 65 б.
6. Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед. Бабырнама. – Алматы: Ататек, 1993. -448 б.
7. Барлыбаев Г. Өтеміс қажының «Шыңғыснаме» шығарнамасының дүниетанымдық негіздері // Қазақтың тарих философиясы. Жиырма томдық. – Астана: Аударма, 2006. – Т. 6. – Б. 65-76
8. Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди // Қазақтың тарих философиясы. Жиырма томдық. – Астана: Аударма, 2006. – Т. 6. – Б. 142-223
9. әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973, 446 б.
10. Құнанбаев Абай (Ибраһим). Шығармаларының екі томдық жиынтығы. 1 том. – Алматы Ғылым, 1977. – 454 б.
11. Молдабеков Ж.Ж. Тектілі тұрағы – тұлғылыққа тірек // Адам әлемі. - № 2 – 1999. - /12-17 б.
12. Бурбаев Т. Ұлт менталитеті. – Алматы: Елорда, 2001. – 248 б.
13. Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. А., 1994.
14. Философия: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық // Құрастырған Т. Ғабитов. Аударған Б. Сатершинов. – Алматы: Қаржы-Қаражат, 2002.
15. Философия және мәдениеттану: Оқу құралы / Құраст. Ж. Алтаев, Т. Ғабитов, А. Қасабеков және т.б. – Алматы, Жеті жарғы, 1998.

Ішкі (Бөкей) орданы басқарудағы Уақытша кеңестің құрылуы және Ресей әкімшілік бюрократиялық жүйесінің қалыптасуы

Сейілхан ТОҚБОЛАТ,
Абай атындағы Қаз ҰПУ-дың
Қазақстан тарихы
кафедрасының оқытушысы

Ішкі орда өзінің дербес хандық болып құрылуынан бастап жан-жағынан орыс губернияларының қатаң бақылауында болып, үлкен әскери күшті пайдаланды қажет етпеді. Уақытша кеңесті құрудағы мақсат патша әкімшілігі Ішкі ордада жалпыимпериялық әкімшілік-территориялық бірігушілікті көздеді және халықты басқару азаматтық-әкімшілік сипатта болды. Жергілікті халықтан салық жинау және ішкі тәртіпті қадағалау міндеттерін негізге алған Уақытша кеңес осы этномәдени аумақтағы биліктің бюрократиялық пирамидасының төменгі және орта буындарының арасындағы басқаруды қамтамасыз етті. Дәлірек айтқанда, көшпелі қазақ қоғамында Ресей империясының басқару институттары арқылы жалпыимпериялық салық пен әкімшілік басқару жүйесін орталықтандыру міндеті қолға алынды. Сонымен қатар, қазақтардың дәстүрлі институттарын патшалықтың мемлекеттік-бюрократиялық органдарына бейімдеу ісі жүргізілді. Бұл іс-шараларды патша әкімшілігі жергілікті жоғарғы тап өкілдері – сұлтандар, төре әулетіне арқа сүйеп жүзеге асырды. Патша әкімшілігінің басқару әдістері алғашқы кезеңде осындай сипатта болып, қазақ қоғамында қалыптасқан дәстүрлі басқару институтын өзгеріске ұшыратты. Оған патша әкімшілігі шенеуніктерінің «Что главная задача прави-

тельства еще при жизни хана, а затем после смерти его, заключалось в том, чтобы провести среди кочевого населения киргизов, в видах сближения его с рускими, те-же начала и порядок управления, которые существует в общих учреждениях Империи» деген мақсатты сөздері дәлел [1, 2 п.].

Ішкі ордада Ресей билігінің орнығуының алғашқы кезеңінде патша әкімшілігі жергілікті ақсүйек-феодалдар мен сұлтандарға сүйене отырып, олардың қазақ қоғамындағы билік жасау рөлін нығайтуға тырысты және мұрагерлік басқару жүйесін құптады. Патша әкімшілігі төре тұқымдарының бұқара қазаққа ықпалын күшейтуде жер иелену және жерді пайдалану мәселесінде олардың құқықтарын сақтап, кеңейте отырып, салық төлеу шеңберінде жеңілдіктерге ие болғызды, оларға қаржылық жәрдем беру жолдарын ұсынып, әлеуметтік мәртебелік атақтармен марапаттап, түрлі бағалы сыйлықтар беру арқылы ақсүйектердің өздеріне қызмет ету ісін жүзеге асырды. Патша әкімшілігінің терең ойластырылған, көзделген саяси тактикасының нәтижесінде олар орыстың саяси ділінің әсеріне ұшырады.

Жәңгір ханның кенеттен өмірден озуы Ішкі орданың қоғамдық-саяси өміріне үлкен өзгерістер әкелді. Ширек ғасырға созылған Жәңгірдің ұстанған басқару жүйесі өміршең болып қала берді. Отаршыл билік өкілдерінің алғашқыдағы орданың саяси құрылысын бұзу әрекеті сәтсіздікке ұшырады. Дәл осы кезеңде патшалық Ресейдің шығыстағы саясаты зор күш ала бастаған еді. Мұны сол кездегі Ресей мен Англияның Орта Азия жері үшін өзара талас-тартысының көрінісі арқылы түсіндіруге болады. Бұған неміс тарихшысы К.Ф.Нейманның: «Орта Азиядағы британдық агенттер мен резиденттер осындай қолайлы жағдайды барынша пайдаланып қалу ниетінде өздерінің мемлекетінің билігін Амуның арғы жағындағы жерлерде ықпалын жүргізуге тырысты», – деп жазғаны дәлел болады [2, 103 с.]. Қазақстан мен Орта Азия иеліктерін өз қолында ұстап қалу үшін Ресей батыл қадамдарға көше бастады. Қазақстанның өздерімен шекаралас орналасқан солтүстік және солтүстік батыс бөлігін едәуір түрде бақылауына алғаннан кейін, олардың алдында Қазақстанның оңтүстік пен оңтүстік шығыс бөлігі және Орта Азия хандықтарын өздеріне бағындыру мақсаттары тұрды. Бөкей ордасының тарихи өміріндегі бұл кездегі ең басты өзгеріс – патшалы Ресей Жәңгірдің өлімін пайдаланып, хандық жүйені жойып, оның орнына өздерінің басқару үлгісіндегі әкімшілік-территориялық билігін орнатуды қолға алды. Орынбор әкімшілігі осындай көптен күткен оңтайлы

сәтті тиімді пайдалану үшін жедел түрде билік реформасына кірісті.

Жәңгір хан жиырма жылдан астам басшылық еткен уақыт аралығында алып державаның оңтүстік шығыс бөлігіндегі кішкене ғана аумақта хандық институттың әрі қарай дамып, оның негізін бірнеше уақытқа дейін бұзылмайтындай етіп, берік тұрақтанғанына кейін Орынбор шенеуніктері куә болып, таңданыстарын білдірді. Сол себептен де Ресейдің Ішкі ордаға қатысты жүргізген саясаты абай, нысаналы жүрді.

Отаршыл мемлекеттің ордаға байланысты жаңа саясатының мәнін Орынбор генерал-губернаторы В.А. Обручевтің Жәңгірдің өлімінен кейінгі іс-әрекетінен және сол жердегі жағдайдың мәнжайын анықтау үшін арнайы жіберілген Бикмаев, Ерофеев, Генс сияқты шенеуніктердің өздерінше жасаған шара, жоспарларынан және соның нәтижелерінен көре аламыз. Ішкі ордаға нақты тапсырмамен жөнелтілген патша шенеуніктердің басты мақсаттарының бірі – ханның орнына халық пен ақсүйек-феодалды топ алдында беделі бар уақытша басқарушыны таңдап, ұсыну еді. Өйткені, Уақытша кеңес тұрақты атқарушы орган ретінде кейінірек құрылған болатын. Патша әкімшілігі оның құрылуына дейін бұрынғы екпін әсерімен жұмыс істеп тұрған хандық жүйе құрылымын өз қалпында ұстап, басқаруды Жәңгірдің ағасы Әділге «уақытша басқарушы» деген лауазымымен жүктеді [3, 42 п.]. Бұрынғы келісім бойынша Жәңгірдің Фатимадан туған баласы, заңды түрде белгіленген мұрагер Сақыпкерей осы уақытта таққа отыруы қажет еді. Бірақ оның Петерборда әскери паж корпусын оқып бітірмегенін дәлел ретінде келтіріп, оқуды аяқтаған соң ғана билікті қолға алатынын жеткізген болатын.

Ресей әкімшілігі алдында тұрған ең басты мәселесі – хан мұрагерін биліктен аластату міндеті уақытша болса да кейінге шегеріліп, патшалық үшін оң шешімін тапты. Сонымен, Ішкі орданы уақытша басқару үшін бір басшы және оның екі көмекшісін жергілікті Шыңғыс тұқымдарынан тағайындау қажет болды. Сондай мақсатпен осы жерде арнайы тапсырмамен келіп, сол саламен айналысып жүрген коллеж кеңесшісі Бикмаев жергілікті ақсүйек-феодал тобының арасынан патшалық Ресейдің көзқарастарына сәйкес басқарушының рөлін ханның жақын бауыры Әділ Бөкейхановты басты үміткер ретінде қойды. Оның бұл байламы Орынбор шекара комиссиясының басшысы М.В. Ладыженскийдің Әділ Бөкейхановқа: «...человек добрый, но как известно, недальний и слабого характера...», – деп берген мінездемесіне сәйкес келеді [3,

12 п.]. Әділ Жәңгірдің тірі кезінде оның көмекшісі ретінде белгілі болатын. Сонымен қатар, хан басқа жерге сапарға аттанған уақытында хандықты өз қолына уақытша алатын. Оған мұрағаттағы: «Адиль... которому хан доверял в кратковременные свои поездки в С. Петербург и Оренбург управление делами Орды...», – деген дерек айғақ болады [3, 13 п.]. Соны ескере отырып Ресей әкімшілігі Әділді Ішкі орданың уақытша басқарушысы ретінде тағайындайды. Ал, оның көмекшілері ретінде Нұралының баласы, Бөкейдің бауыры болып келетін Шөке Нұралыханов және Бөкейдің баласы, Жәңгірдің бауыры болып келетін Меңдікерей Бөкейхановты тағайындайды [4, 117 п.]. Бұдан байқағанымыз, Орынбор әкімшілігі билікті Әділдің бір өзіне беріп қойса, ішкі тұрақтылықты жоғалтып алудан қауіптенді. Сондықтан оған ханның жақындарының ішінен екі беделді сұлтанды – Меңдікерей мен Шөкені таңдауы түсінікті жәйт еді. Алайда, Бикмаев жергілікті тұрғындар пікірімен толық санаспай, істі біржақты шешкені кейін байқала бастады. Ел ішінде хандық таққа таласушы партиялар пайда болды. Мысалға, Уақытша кеңесте қызмет атқарған Меңдікерей Бөкейханов пен Шөке Нұралыхановтың билікке келуін Құшақғали Шығәев Орданың ісіне зиян деп, Орынбор басшылығына шағымданған болатын. Жоғарыда аталған екі кеңесші Орынбор губернаторына жіберген хатында Құшақғалидан қысым көргендіктен өз еркімен қызметінен босатуын өтінген болатын [5, 3-4 п.]. Сонымен қатар бір топ ел беделділері Сақыпкерейді хан тағына отырғызу қажет деп тапса, ал келесі жіктің тобы Әділді қолдады. Бұл талас-пікірлер патша билеушілеріне ой салса керек, өйткені Ресей әкімшілігі Ішкі ордадағы барлық билікті бір Әділ Бөкейхановқа беріп қоюға асықпады. Оның үстіне империя өкілдері ханның ағасына сенімсіздікпен қарады және жаңа басшының жеке қабілеті мен мінезінің осал тұстарын байқап, көңілге түйді. Ханның өмірден кеткеніне де екі ай өтті. Басқарушының қолында еш билік болмады. Ақырында, Жәңгірдің дүние салған уақыттан бастап алты ай өткеннен кейін 1846 жылдың 21 қаңтарында Ресей патшасының жарлығы бойынша Ішкі орданы басқару туралы Уақытша кеңес» құрылды. Бұл кеңестің пайда болуы Ресей әкімшілігінің Ішкі ордаға реформа жасауға тура кіріскенінің белгісі еді. Бұған дәлел келтірсек, патшаның жарлығы шыққаннан кейін Орынбор әкімшілігі жергілікті билікті трансформациялауға кірісті. Ішкі орданы басқару жобасы бойынша Уақытша кеңестің қызметкерлер штаты белгіленді.

1846 жылы 9 наурызда Уақытша кеңестің басшысы қызметін атқарған Әділ Бөкейханов Орынбор генерал-губернаторына Ішкі

ордадағы жағдай туралы есеп берді. Сол құжаттарға енген Ішкі орданы басқарудағы қызметкерлер тізімі төмендегідей:

1 Ішкі орданы басқарушы сұлтан Есауыл Әділ Бөкейханов, сонымен қатар Адай, Есентемір Таз және Масқар руларының басқарушысы қызметін атқарушы.

2 Кеңесші сұлтан Шөке Нұралыханов, сонымен қатар Байбақты рубасқарушысы қызметін атқарушы.

3 Кеңесші сұлтан Меңдікерей Бөкейханов, сонымен қатар Шеркес руының рубасқарушысы қызметін атқарушы.

4 Мемлекеттік мүлік министрлігі тарапынан тағайындалған кеңесші қызметінде Матвеев.

5 Қазан университетінің лекары Евланов.

6 Мал дәрігері Ольдекоп.

7 Ахун Жабир Хамматов

8 Азаншы Ғұбайдолла Абдурашитов.

9 Татар тілі пәнінің мұғалімі Садриддин Аминов.

10 Шешекке қарсы егуші Абдулхалық Жүсіпов.

Орыс кеңесі бойынша:

1 Кеңсе басшысы қызметін атқарушы Титулярный Советник Первухин.

2 Аудармашы Зауряд сотник Досмұхамед Шөкеев.

3 Хатшы Астрахан казак әскерінің урядниктері:

а) Колпаков

б) Голубьев

Татар кеңесі бойынша:

1 Мещеряк әскерінің Хорунжиі Каршыға Ғаликеев.

2 Қазан мещанині Әбсаттар Әминов.

Хан ордасында қызмет атқарушылар:

Астрахан казак әскерінің әскери старшинасы Донцов.

а) Обер офицер – 2

б) Урядник – 8

с) Төменгі шендегілер – 96

Орал казак әскері хорунжі Мазанов

а) Урядник – 1

б) Төменгі шендегілер – 25 [4, 338 п.].

Жоғарыда көрсетілген қызметтерден бөлек Ішкі орда бойынша рубасқарушылық қызмет атқарған сұлтаннар, ақсүйек-феодалдардың тізімін келтіруге болады және олардың жанындағы хатшылардың тізімі қоса берілген, сол мынау:

1. Сұлтан Әділ Бөкейханов – Масқар, Есентемір, Таз және Адай руларын басқарушы.

2. Сұлтан Мендікерей Бөкейханов – Шеркеш руын басқарушы, оның жанында хатшылық қызметте Урядник Мещеряк Дожиляддин Қалдыбеков.

3. Сұлтан Шөке Нұралыханов – Байбақты руын басқарушы, ол сонымен қатар Ішкі Орал әскери шебінде өзінің руының тарапынан депутат болып қызмет атқарған. Жанындағы хатшылық қызметте Мещеряк Төрежан Молдағалиев, Орынбор әкімшілігі тарапынан тағайындалған, жылдық жалақысы 500 р.

4. Сұлтан Жанбөбек Бегалин – Алаша руын басқарушы, ол сонымен қатар Ішкі Орал әскери шебінде депутат болып қызмет атқарған, жанындағы хатшылық қызметте Орынбор әкімшілігі тарапынан тағайындалған мещеряк Мұхамеджан Апақов, жылдық жалақысы 500 р.

5. Сұлтан Жаханшах Шыңғалиев – Тана руын басқарушы, ол сонымен қатар Ішкі Орал әскери шебінде өз руы тарапынан депутат болып қызмет атқарған.

6. Сұлтан Хангерей Хансұлтанов – Жетіру руын басқарушы.

7. Сұлтан Тәуке Бөкейханов – Ыссық руын басқарушы.

8. Сұлтан Тоғым Шығаев – Кете руын басқарушы, ол сонымен қатар Краснояр уезінде депутаттық қызметте, жанында Асфендияр Бакеев еркін жолданған, жылдық жалақысы 300 р.

9. Сұлтан Құшақғали Шығаев – Қызылқұрт руын басқарушы, ол сонымен қатар Төменгі орал әскери шебінің орта дистанциясында депутат қызметін атқарған.

10. Сұлтан Батырғали Шыныкеев – Жаппас руын басқарушы.

11. Би Шомбал Ниязов – Ноғай руын басқарушы, жанындағы хатшы – мещеряк Мұзафар Жүсіпов Орынбор әкімшілігі тағайындаған, жылдық жалақысы 500 р.

12. Би Балқы Құдайбергенов – Беріш руын басқарушы, жанында Орынбор әкімшілігі тағайындаған мещеряк урядник Гамаддин Қалдыбеков, жылдық жалақысы 500 р. [4, 56 п.].

Осы тізімге бірнеше ру басшылары енген және Орынбор әкімшілігінің өкілдері бар. Орыс шенеуніктері кеңсе істерін өз қолдарына алды және осы қарым-қатынас арқылы жергілікті жерде отарлау саясатын тереңірек, нәтижелі жүргізуіне мықты негіз қалыптастырды. Сондай-ақ, рубасқарушылық қызметтерде өз міндетін атқарып жүрген жоғарыдағы сұлтандар мен жоғарғы тап аксүйек-феодалдардың барлығы да сол бұрынғы қалпында, яғни, Жәңгір ханның өзі тағайындаған тәртіп сақталған, бүкіл Ішкі орда жерін он екі рубасқарушы арқылы басқару жүйесі сақталды. Бұған Бикмаевтың: «Правила проекта временного управления Ордою в прочих частях во внутреннем своем устройстве нисколько не изменены, вполне остаются теми, в каком положении находилась и при покойном хане», – деп мәлімдегені негіз [4, 117 п.]. Бұл жердегі он екі рубасқарушының оны шыңғыс ұрпақтары болса, қалған екеуі би қызметін атқарған Шомбал Ниязов мен Балқы Құдайбергенов – Жәңгірдің ең жақын адамдары және кеңесшілері болған.

Жәңгір ханның өлімінен кейін Орынбор әкімшілігі бүкіл орда жерін бірден әкімшілік өзгеріске ұшыратпай, алдымен жергілікті жоғарғы билікті трансформациялады. Уақытша кеңес басқару аппаратын біріңғайландыру процесінің өзі бірнеше жылға созылды. Ішкі ордаға Орынбор әкімшілігі арнайы тапсырмамен жіберген Орынбор шекара комиссиясының шенеунігі Бикмаев жергілікті билік жүйесімен танысып, өзінің басқару жобасын ұсынды. Кейін осы ұсыныс, саралау арқылы Ішкі орданың билік жүйесі қалыптасты. Бұл жаңа басқару жобасынан отаршылдық, самодержавиялық саясаттың көрінісін айқын байқауға болады.

Ішкі орданы ұзақ уақыт билеген Жәңгірдің бұрынғы қалыптастырып кеткен прогрессивті хандық жүйесі түбірімен болмаса да, басты мақсаттар патшалыққа тікелей бағынышты еді. Жаңа жүйе арқылы Ішкі орда енді айтқанға көніп, айдауға жүретіндей негізде құрылып, барлық ішкі істер Ресей шенеуніктерінің қатысуымен және бақылауымен атқарылатын болды. Оған Ресей әкімшілігінің сенімді өкілі, әрі осы жауапты істі ұйымдастырушысы Бикмаевтің даярлаған жобасын оқығанда көз жеткізуге болады, ол дайындаған жоба бойынша Орда басқармасы мен Кеңестің міндеттері: қазақтар арасында тыныштық пен қалыпты жағдайды сақтау, халықтың арасында болып тұратын барымтаны жою, жергілікті тұрғындардың мәселесі бойынша өзара қырқысудың алдын алу, Сұлтандар және басқа да ел басқарушылардың жай халықтан жерді негізсіз басынушылықпен тартып алып, қысым көрсетуін болдырмау. Рубасқарушылары

және бөлімдер мен бөлімшелердің басшыларының істерінің заңды орындалуын бақылау, оларға жүктелген тапсырмалардың, әсіресе қылмыстық істерге байланысты істердің жедел түрде орындалуын қадағалау. Жергілікті қазақтардың шаруашылық істеріне қамқорлық жасап, қиын-қыстау кезеңдерінде жәрдем беру. Жылдан жылға сиреп бара жатқан ормандарды сақтап, қамқорлыққа алу. Ордада шешек ауруына қарсы егу жұмыстарын жолға қою, халық денсаулығын сақтау үшін шаралар қолдану. Ішкі ордадағы, әсіресе хан ордасындағы жәрмеңкелердегі сауданың жүру барысын қадағалау, сауданың кеңінен тарап, дамуына үлес қосу. Ішкі ордадағы ашылған мектептер, аурухана және түрмеге меңгерушілік қызмет атқару. Қазақ халқының орналасуы жайлы, шаңырақтар мен қол астындағы мал саны туралы мәлімет жинау. Уақытша кеңес Ішкі ордадағы қазақ әскерінің өз міндеттерін бұлжытпай орындауын қадағалауы тиіс, егер олардың істерінде олқылықтық байқалса дереу Орынбор басшылығына хабарлауға, ел басқаратын рубасқарушылар және старшындарды тағайындау үшін Уақытша кеңес сенімді, беделді қазақтардан кадрлар іріктей білуіге тиіс болды. Кеңес Ішкі орданың жағдайы туралы нақты, толық біліп, хабарлы болып тұруы қажет, сол үшін Уақытша кеңес басшысы жыл сайын ішкі жағдаймен танысып тұруға міндетті болды. Орынбор генерал-губернаторы Ішкі орда жағдайымен жете танысу үшін бұл жаққа арнайы шенеунік аттандырылып, кеңес басшысымен бірге мәлімет жинады. Кеңес және қарамағындағы Сұлтан рубасқарушылары, сондай-ақ бөлім мен бөлімше басшылары саудагерлердің заң бойынша бекітілген билетсіз Ішкі орда аумағынан асып кетпеуін қадағалайды. Сондай-ақ, олар сырттан ішкі бетке билетсіз және паспортсыз енген адамдарды бақылауға алып, олардан билеттің екі есе құнын өндіріп алуы керек. Ал, сырттан енген адамдарды ордамен жанасып жатқан уездік соттарға Астрахан, Чернояр, Краснояр және Новоузенскіге аттандыруы қажет. Ішкі ордаға орыс губернияларымен байланыс орнататын қатынас жолдарын сақтап, қалыпты жағдайда ұстап тұру. Астрахан, Саратов, Орынборға шығатын басты жолдарды, дәлірек айтқанда, хан ордасынан Глинин форпостына, Орал маңына дейін, Елтон көліне дейінгі жолдарды қалыпты жағдайда ұстау міндеттелді. Қыстың ызғарлы мезгілдері: көк мұз және қар қалың түскенде болатын жұт кезеңінде малды аман сақтап қалу үшін Уақытша кеңес рубасқарушыларға қол астындағы халықтың жем-шөп қорымен қаматамасыз етілуін тапсырып, қадағалап тұрды. Мал шаруашылығын дамытуда Уақытша кеңес жұртшылықты қажетті

жер үлестерімен қамтамасыз етуі керек. Сондай-ақ, қазақтардың еркі бойынша көршілес жеке меншік иеліктегі жерлерді қолайлы шарттар бойынша жалға пайдалануын ұйымдастыру. Ішкі ордада халық шаруашылығын дамыту үшін арнайы ақша қоры құрылды. Бұл қорға халықтан жиналып тұратын салықтан жыл сайын 10 мың рубль бөлінді және Ішкі орданың қорындағы 25 мың рубль соған қосылды. Қордағы қаражатты жұт мезгілдерінде ауыр мал шығынына ұшыраған отбасы мүшелері белгілі мезгілге алып, кейін орда әкімшілігіне қайтарып тұруы қажет болды. Уақытша кеңес өзінің қарамағындағы халыққа медициналық қызмет көрсететін дәрігер, мал дәрігері, кіндік шеше, фельдшер және шешек ауруына қарсы егушілердің жұмысының орындалуын ұйымдастырып, бақылау орнатуға міндетті болды. Сонымен қатар, жергілікті халық арасынан болашақ фельдшер, шешекке қарсы егуші, кіндік шешелерді дайындау мақсатын қойды. Уақытша кеңес ай сайын Орынбор әскери губернаторына немесе Орынбор шекара комиссиясына Ішкі ордаға байланысты іс-құжаттардың аяқталған және аяқталмағандығы туралы мәліметтер тізімін, қазақтардан салық түрінде түсіп тұратын зекет, соғым және билет салығы, жалпы барлық кіріс-шығыс сомасы туралы мәліметтер тізімін беруі тиіс. Сондай-ақ қамауға алынған адамдардың статъялық тізімін, ордада болған барлық оқиғалар туралы екі апта сайын мәлімет беруі керек және олардың алдында жыл сайын Ішкі орданың жалпы жағдайы мен қазақтарды басқару бойынша қалыптасқан ахуалы туралы есеп беру міндеті тұрды.

Орыс кеңесшісі, яғни, мемлекеттік мүлік министрлігі тарапынан тағайындалған орыс шенеунігі Уақытша кеңес басшысының бірінші көмекшісі міндетін атқарды. Егер басшының іс-сапармен кеткен уақытында немесе науқастанған кезінде ол соның орнын басты және басшының міндетіне кіретін жұмыстарды өз қолына алды [6, 706 с.].

Уақытша кеңестің әскерлендірілмеген шенеуніктері: дәрігер, мал дәрігері және кіндік шеше орыс кеңесшінің тәуелділігінде болады. Орыс кеңесшісі сол мекемедегі құжаттар мен іс-қағаздардың жедел өз уақытында орындалуын қатаң қадағалауға алды. Хан ордасындағы орыс-қазақ мектебіне байланысты істерді жеке қадағалауға алып, жауапкершілікпен қарады, ол хан ордасындағы аурухананың жағдайына ерекше көңіл бөлуі тиіс.

Орыс кеңесшісі қамауға алынған адамдардың ыңғайлы жайда орналастырылуын, таза, ұқыпты тұруын, таза киімдермен қамтамасыз етілуін, уақыттарын бос өткізбеуін, науқастанғандарға медициналық көмек көрсетілуін қадағалады. Орыс кеңесшісі қол

астындағы әскерлендірілмеген шенеуніктер: дәрігер, мал дәрігері, кіндік шеше, шешекке қарсы егушілердің қызметтеріне бақылау орнатып, жұмыстарын уақытында орындалуын қадағалап, оларға бағыт, бағдар беріп, қателіктерін көрсетіп, айыпталғандарын заңдық шараларға тартуы керек. Мысалы, егер орыс кеңесшісі ауыр науқасқа шалдыққан болса, онда жедел түрде Орынбор әскери губернаторы өз қарамағындағы шенеунікті кеңесші міндетін атқару үшін Ішкі ордаға аттандыру қажет және бұл туралы дер кезінде Мемлекеттік мүлік министрлігіне хабарлауы тиіс [7, 39 п.].

Ішкі орданың қоғамдық ахуалының тыныштығы мен жайлылығына қарсы әрекеттерге және өз қызмет бабын асыра пайдалану, салықты белгіленген мөлшерден артық алынғаны үшін Уақытша кеңес жауапты болып табылады. Өз қызметтерін қанағаттанарлықсыз атқарып, өз лауазымын пайдаланып қиянат ету сияқты әрекеттері үшін кеңес басшысы, орыс кеңесшісі және кеңсе шенеуніктері оларды бұл орынға ұсыныс жасаған мекемелер арқылы жауапқа тартылды.

Өздерінің қызмет бабы бойынша заңға қайшы келетін әрекеттері үшін және заңсыз алым салық жинау, тағы басқа, осы сияқты істері үшін жергілікті тұрғындардан ұсынылған қызметкерлер: кеңесшілер, управа мүшесі, рубасқарушылары Орынбор Шекара комиссиясының қарауымен Орынбор әскери губернаторының бекітуімен сот арқылы жауапқа тартылды. Кіші қызметтегі адамдарды өз қызметтерін атқармағаны үшін және билікті пайдалану арқылы теріс әрекеттері үшін Уақытша кеңес жауапқа тартады.

Уақытша кеңестің кеңесіндегі істер атқарушылық, сот, шағымдық, дау, есептік деп бірнеше топқа бөлінді. Бұл істерді жүргізу бағытына байланысты кеңсе жұмысы екі салада атқарылды. Алғашқысына атқарушылық, соттық, дау-шағымға қатысты істер қаралса, екіншісіне есептік істер кірді. Кеңсе құжаттары іс жүргізушінің бақылауымен оның көмекшілерімен толық игеріліп жатуы тиіс. Барлық істер кеңестің жалпы отырысында мүшелердің қатысуымен атқарылады. Іс-шараларды қарау күндері мен сағаты кеңестің мүшелерінің ортақ келісімімен белгіленуі қажет болатын және орда халқына хабарланып тұруы міндетті еді. Кейінге қалдырылмайтын жағдайларға қатысты істер үшін жұмыс жүргізу кез-келген уақытта жүзеге асатын болды. Кеңеске келіп түсетін арыз-шағымдар, түсініктемелер, басқа да құжаттар және пошта арқылы қабылданған мөр басылған конверттегі құжаттар кеңес мүшелерінің қатысуымен ашылады. Егер де жедел түрде шешімін табуды көздейтін істер және бұрын қаралған істер қосымша анықтаманы қажет ететін бол-

са, кеңес ондай мәселелерге толық 3 күндік уақыт аралығында өз шешімін беруі қажет болды. Орыс тілінде келіп түскен құжаттарды орыс кеңесшісі кеңес мүшелерінің алдында оқып шығуы және аудармашы оқылған мәтінді еш бұрмалаусыз тура мағынасында аударып тұруына міндетті болды, сонымен қатар аудармашы өзінің қолы арқылы атқарған ісін растауы қажет еді. Кезекті қаралатын іс бойынша кеңес мүшелері мәслихат өткізіп, соңында жалпы шешім немесе көпшілік дауыстың шешімінің қорытындысын орыс кеңесшісі жинақтап хаттамаға түсіреді. Нәтижесінде сол құжат кеңес басшысы, орыс көмекшісі, қазақтардан ұсынылған кеңесшілер және іс жүргізушілердің қолдары арқылы расталды. Егер атқарылып отырған іс бойынша ортақ пікір болмаса, бұл жағдайда іс Орынбор шекара комиссиясына тапсырылды. Сондай-ақ, қазақ-татар тілінде келіп түсетін істер де жоғарыда аталған тәртіп бойынша жүзеге асты. Орыс кеңесшісінің қолымен резолюция жазылды. Кеңестің келтірген резолюциясы мен шешімінің мағынасы заңға қарсы келсе, оған кеңес басшысы және барлық кеңес мүшелері жауапты болды. Ал қаралған іске нақты сәйкестік таппайтын кемшіліктерге немесе іс жүргізу тәртібі бойынша кеткен олқылықтарға орыс кеңесшісі мен іс меңгерушісі жауапқа тартылуы тиіс болды [7, 50-53 п.].

Уақытша кеңеске қатысты жалпы ереже мынадай:

1 Уақытша кеңестің басшысы мен оның кеңесшілерін (сұлтандар) Шекара комиссиясының ұсынысымен Орынбор әскери губернаторы тағайындады.

2 Ішкі ордаға қатысты істердің басшысы (орыс кеңесшісі) шекара комиссиясының ұсынысымен Орынбор әскери губернаторы тағайындады.

3 Кеңсе басшысының көмекшісін, хатшыны, рубасқарушылар жанындағы хатшыларды, аудармашыны, шабармандарды және депутаттарды кеңестің өзі таңдап, тағайындайды және Орынбор Шекара комиссиясына хабарлайды.

4 Ахун, молдалар, азаншыларды Кеңестің ұсынысымен Орынбор мұсылмандар жиыны тағайындады.

5 Дәрігер, мал дәрігерін, орыс тілінің мұғалімі орыс әкімшілігімен тағайындады.

6 Рубасқарушыларды, арнайы тапсырмаларды орындаушы шенеуніктерді кеңестің ұсынысы бойынша Орынбор шекара комиссиясы тағайындады.

7 Жоғарыдағы лауазымды орындарға тағайындалған адамдарды осы орынға бекіткен жерлерден өз қызметтерінен босатылып отырды.

Ішкі орда жұмысына өзгерістер жасау арқылы патша әкімшілігі бұрынғы хандық биліктің беделін жойып, енді бас көтерместей етіп әлсіретіп тастады. Бөкей хандығының құрылу тарихына үнілсек рубасқарушыларды алғашқы кезде бұқара халық өзі сайлап, өзі шеттетіп отырған болатын. Ал Жәңгірдің билікке келуінен кейін хан барлық билікті өз қолына алып, рубасқарушыларды да өзі тағайындады. Уақытша кеңесті құру негізінде бұл жауапты іс Орынбор әкімшілігі арқылы жүзеге асқан.

Патша әкімшілігі жасаған Ережедегі жалпы міндеттер бойынша уақытша кеңеске қойылатын талаптар толығынан сипатталады.

Зерттеуден туған ой, пікір, тұжырымдарды қорытындыласақ, біріншіден, Ішкі ордада Ресей билігінің орнығуының алғашқы кезеңінде патша әкімшілігі жергілікті аксүйек-феодалдар мен сұлтан, қожаларға сүйене отырып, олардың қазақ қоғамындағы билік жасау рөлін нығайтуға күш салды және мұрагерлік басқару жүйесін құптады. Патша әкімшілігі төре тұқымдарына билікті беруге бірге оларға жерді тегін беріп, салық төлеуде жеңілдіктер жасады, әр түрлі марапаттар жасап, сыйлықтар беріп, өздеріне қызмет ету ісін жүзеге асырды.

Екіншіден, Жәңгір ханның кенеттен өмірден озуы Ішкі орданың қоғамдық-саяси өміріне айтарлықтай өзгерістер әкелді. Сол сәттен бастап патша әкімшілігі хандық жүйені жойып, оның орнына өздерінің басқару үлгісіндегі әкімшілік-территориялық билігін орнатуды қолға алды. Бірақ, патшалы Ресей бұл іс-шараларын жергілікті тұрғындардың дәстүр, өмір сүру ережелерін, кәсібін ескере отырып, аса сақтықпен, біртіндеп өмірге енгізді.

Үшіншіден, Уақытша кеңес тұрақты атқарушы орган ретінде 1846 жылдың басында құрылып, оны басқаратын қызметкерлер тобы жасақталды, Уақытша кеңестің міндеттері белгіленді. Ішкі ордадағы Уақытша кеңес ай сайын Орынбор әскери губернаторына немесе Орынбор шекара комиссиясына атқарған жұмыстары туралы есеп беріп тұрды. Бұдан сол мекеменің жоғары жақтың нұсқауымен жұмыс істейтіні танылады.

Төртіншіден, Уақытша кеңеске қатысты жалпы ережеде бұл мекеме атқаратын жұмыстар, іс-шаралар рет-ретімен нақты көрсетілген. Уақытша кеңес Ішкі орданың барлық ісіне, тыныштығына жауап береді, 30 рубльден аспайтын заң бұзушылықты Уақытша кеңес мүшелері бірлесіп шеше алады, ал ірі заң бұзушылық әрекеттер Орынбор әкімшілігі арқылы шешілетін болды. Бұдан байқалғаны, хандық билік жойылғанға дейін-ақ, Ішкі ордадағы сот билігін патша

әкімшілігі өз қолдарына алып қойған еді. Ішкі орданы басқарудағы жаңа реформа 1836-1838 жылдардағы шаруалар көтерілісімен сабақтасып жатыр.

Бесіншіден, Ішкі ордада алғаш рет полицейлік басқару осы ереже бойынша іске асты. Рубасқарушыларының міндеттері жайлы ережеде олар салық жинау, даулы мәселелер шешімі жөнінде Уақытша кеңеске дер кезінде жеткізіп тұруы керек болды. Патша әкімшілігі осы ереже арқылы Ішкі орданың билік жүйесін өздерінің губерниялық жүйесімен теңестіруге тырысты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР ОММ. 78-қор, 2-тізбе, 1951-іс.
2. Нейман К.Ф. Афганистан и англичане в 1841 и 1842 годах. М., 1848. с. 196.
3. ҚР ОММ. 4-қор, 1-тізбе, 5435-іс.
4. ҚР ОММ. 4-қор, 1-тізбе, 2350-іс.
5. ҚР ОММ. 4-қор, 1-тізбе, 2430-іс.
6. История Букеевского ханства (1801–1852 гг.). Сб. док. и материалов. Сост. Б.Т. Жанаев, В.А. Иночкин, С.Х. Сагнаева. – Алматы: Дайк-Пресс. 2002.– 1020 с.
7. ҚР ОММ. 4-қор, 1-тізбе, 2580-іс.

Түйіндеме

Основная цель – реализация поставленных задач

Алмас Арзикулов – заведующий отделом КИСИ при Президенте РК

В статье рассматриваются основные идеи из Послания Президента РК народу Казахстана. Особенностью нынешнего Послания Главы государства является его ориентированность на влияние в социально-экономическую сферу государства последствий мирового экономического кризиса. В связи с этим основным посылом Послания стала направленность на осуществление антикризисных мер и призывы к единству и консолидации всего общества для преодоления сложившихся трудностей.

Primary purpose – realization put tasks

Almas Arzikulov – Head of Department, KazISS under the President of the RK

Main ideas from the Address by the President of the RK to the people of Kazakhstan. The main feature of the present President's Address is its focus on impact of consequences of the global economic crisis on social and economic sphere of the state. In this context, implementation of anti-crisis measures and appeals for unity and consolidation of the whole society for overcoming existing difficulties became primary message of the state-of-the-nation address.

Центральная Азия во внешней политике Германии

Айгуль Туякбаева – PhD-докторант кафедры международных отношений и внешней политики РК, КазНУ им. аль-Фараби

Данная статья посвящена определению роли центральноазиатского региона во внешней политике ФРГ после развала Советского Союза и биполярной системы мирового порядка. В работе показана эволюция поэтапного развития немецкой и европейской политики в отношении Центральной Азии, вместе с которой также рассмотрены и некоторые проблемы.

Central Asia in German Foreign Policy

Aigul Tuyakbayeva – PhD candidate of department of international relations and foreign policy of the RK, al-Farabi Kazakh National University

The article is dedicated to definition of the role of the Central Asian region in German foreign policy after the collapse of the Soviet Union and a bipolar system of the world order. The article describes evolution of stage-by-stage development of German and European policy towards Central Asia as well as some other problems.

Теоретико-методологические аспекты обеспечения международной безопасности

Дәулет Байгара – докторант кафедры политологии КазНУ им. аль-Фараби

Обеспечения международной безопасности является одной из важнейших проблем деятельности любого государства и объектом научных исследований. Данная статья

посвящена теоретико-методологическим аспектам обеспечения международной безопасности. В статье рассматриваются: понятие международной безопасности; основные теоретические школы и методы обеспечения международной безопасности.

Theoretical - Methodical aspects ensuring of international security
Daulet Baigara – PhD докторант of political science department,
al-Farabi Kazakh National University

The article is devoted to the theoretical - methodological aspects in maintenance of international security. The maintenance of international security is one of the main problems for state's activities and scientific researches. This article is considered conception of international security, the main theoretical schools and methods in maintenance of international security.

Пути и этапы развития политической структуры в Казахстане и России в переходный период политической системы

Лидия Кармазина – преподаватель кафедры теоретической и прикладной политологии КазНПУ им. Абая, кандидат политических наук

В статье дается сравнительный анализ развитию политическо-партийной системы Казахстана и России. По мнению автора, сравнительно одинаковое развитие политической системы этих государств до 2002 года объясняется их общим прошлым. У обоих сильная президентская форма власти и парламент сформирован такими пропрезидентскими партиями, как «Нур Отан» и «Единая Россия». При этом имеются и различия: в России в отличие от Казахстана все партии развиваются равномерно, а Казахстан, в свою очередь, вышел вперед в создании многопартийной системы. Несмотря на это, оба государства находятся в самом начале развития политических партий.

Ways and stages of development of political structure in Kazakhstan and in Russia in the transitional period of political system

Lidiya Karmazina – lecturer of theoretical and applied political science department of KazNPU named after Abay, Candidate of Political Sciences

A comparative analysis to development of political-party system of Kazakhstan and Russia is given in this article. According to the author, almost identical development of political system of these states till 2002, can be explained by their general past. Both countries have a strong presidential form of the power and the Parliament was formed by such pro-presidential parties as Nur Otan and United Russia. In addition, there are also distinctions: unlike Kazakhstan, all parties in Russia develop gradually and Kazakhstan, in turn, has come forward in the creation of multiparty systems. Despite it, both states are in the beginning of development of political parties.

Основные направления развития политических коммуникаций: Евразийское пространство и Казахстан

Гульмира Султанбаева – доцент кафедры менеджмента СМИ и рекламы КазНУ им. аль-Фараби

В статье автор анализирует основные тенденции развития политической коммуникации в СМИ Казахстана. Также характеризуются основные кардинальные изменения в политической коммуникации. Выявлены опыт казахстанских масс-

медиа в освещении политической информации. Автор отмечает развитие Интернета, появление «э-правительства», но приходит к мнению, что развитие электронных технологий не является показателем развития политической коммуникации.

**The main directions of development of political communications:
Eurasian space and Kazakhstan**

Gulmira Sultanbayeva – senior lecturer of mass-media management and advertisement department of al-Farabi Kazakh National University

The author analyses the main tendencies of development of political communications in mass-media of Kazakhstan in the article. The main cardinal changes in political communications are also characterised. The experience of the Kazakhstan's mass media in broadcasting of political information has been revealed. The author notes emergence of Internet, creation of e-government and comes to opinion that development of electronic technologies is not an indicator of development of political communications.

Политика по формированию бизнес-среды в Казахстане: политико-правовые аспекты

Габит Матаев – преподаватель Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова, кандидат социологических наук

Автор приводит мнение предпринимателей Казахстана, что административные барьеры существенно мешают развитию бизнеса и формированию бизнес-среды, а все должно быть по-другому. Это государство должно создать условия для развития предпринимательства. В статье рассмотрены и проанализированы законы и законодательные акты КазССР и Казахстана по развитию и улучшению условий бизнес-среды. В конце статьи автор приходит к мнению, что предпринимательство и проблемы бизнес-среды были для государства всегда актуальными вопросами.

**Politics on formation of business environment in Kazakhstan:
political-legal aspects**

Gabit Matayev – lecturer of Pavlodar State University named after S. Toraigyrov, Candidate of Sociological Sciences

The author shows opinion of Kazakhstan's entrepreneurs that administrative barriers significantly impede to development of business and formation of business environment. All should be in another way. This state should create conditions for entrepreneurship development. Laws and legislative acts of KazSSR and Kazakhstan on development and improvement of conditions of business environment are considered and analysed in the article. Finally, the author comes to opinion that entrepreneurship and business environment problems have always been pressing issues for the state.

От коммуникации – к информационно-коммуникационному пространству

Санат Сатаев – преподаватель соискатель КазЭУ им. Т. Рыскулова

Статья посвящена проблемам развития и функционирования информационно-телекоммуникационных систем. В качестве примера автор приводит Интернет, а также организации и компании, которые работают в сфере оказания информационно-коммуникационных услуг.

From Communication – to Information-communication space*Sanat Satayev – lecturer of KazEU named after T. Ryskulov*

The article is devoted to the issues of development and functioning of information-communication system. As example the author gives the Internet as well as organizations and companies, which is worked in the sphere of rendering of information-communication services.

Проблемы выбора модели корпоративного управления Казахстаном*Лазиза Курманова – старший преподаватель ЕНУ им. Л. Гумилева*

Казахстанское законодательное понимание сути корпоративного управления соответствует общепринятому, то есть корпоративное управление представляет собой систему (модель) отношений между органами компании по ее управлению. Совершенствование корпоративного управления может улучшить инвестиционный климат во многих отношениях. Дальнейшее совершенствование системы корпоративного управления и корпоративных отношений невозможно без внесения изменений в законодательство, регулирующее корпоративные отношения.

Problems of choice of Kazakhstan's corporate governance model*Laziza Kurmanova – senior lecturer of Eurasian National University named after L. Gumilev*

Kazakhstan's legislative understanding of the essence of corporate governance is corresponding standard that is the corporate governance represents system (model) of relations between company departments on its governance. Perfection of corporate governance can improve the investment climate in many ways. Further perfection of system of corporate governance and corporate relations is impossible without introduction of amendments into the legislation, regulating corporate relations.

Состояние образовательного дела в Мангистауском крае в начале XX века*Орынгул Табылдиева – преподаватель Актауского филиала академии транспорта и коммуникаций им. М. Тынышбаева*

В Послании Президента страны народу Казахстана отмечается необходимость создания результативной и оптимальной инфраструктуры образования, соответствующей освоению передовой технологии. Без анализа исторического прошлого и традиционных особенностей образовательного процесса в Казахстане в общем и в регионах в частности нельзя перейти к инновационным методам в будущем. Поэтому автор акцентирует свое внимание на изучение данной проблемы в прошлом. В статье анализируется состояние образовательного дела в Мангистауском крае в начале XX века. В данном аспекте задача состоит не в том, чтобы дать простой фактологический анализ процесса становления общеобразовательной системы Казахстана. В статье рассматриваются многообразные явления и основные тенденции развития образовательной жизни края начала XX века.

The status of education in the Mangystau region at the beginning of the XXth century

Oryngul Tabyldieva – lecturer of Aktau branch of Academy of Transport and Communications named after M. Tynyshbayev

Necessity of creation of productive and optimum infrastructure of education, corresponding to development of high technology, is noted in the President of Kazakhstan's state-of-the nation address. Without the analysis of the historical past and traditional features of educational process in Kazakhstan, it is impossible to transit to innovative methods in the future in general and, particularly in the regions. Therefore, the author focuses her attention on research of this problem in the past. The status of education in the Mangystau region at the beginning of the XXth century is analyzed in the article. In this aspect, the problem is in not just give simple fact analysis of process of formation of general educational system of Kazakhstan. The article examines diversified phenomena and the main tendencies of development of educational life of the region at the beginning of the XXth century.

Понятие и терминологические проблемы законодательных актов как исторические источники

Амангельды Толамисов – старший преподаватель Жетысуйского государственного университета им. И. Жансугурова

В данной статье рассматриваются проблемы терминологии и понимания законодательных актов начиная с древнего Рима до наших дней. Автор на примере законодательства Российской империи и Советского Союза четко излагает эволюцию документооборота в юриспруденции. В конце статьи автор останавливается на понятии и интерпретации законодательных актов в Республике Казахстан.

The concept and terminological problems of legislative acts as historical sources

Amangeldy Tolamisov – senior lecturer of Zhetysu State University named after I. Zhansugurov

The article examines problems of terminology and understanding of legislative acts since ancient Rome up to our days. On the example of the legislation of the Russian Empire and Soviet Union, the author clearly states evolution of document studies in jurisprudence. Finally, the author focuses on concept and interpretation of legislative acts in the Republic of Kazakhstan.

Народы, депортированные в Южный Казахстан (1926–1959)

Мырзабай Мейирбеков – старший преподаватель кафедры «Отечественная и зарубежная история» университета «Сырдария»

В статье рассматриваются исторические судьбы разных народов, которые были насильно выселены из родного края во время депортации, репрессии, а также в период Великой Отечественной войны. Некоторые из этих народов были возвращены на свою историческую родину «хрущевской оттепелью», а некоторые остались в числе неблагонадежных народов до развала Советского Союза.

The people deported to Southern Kazakhstan (1926–1959)

Myrzabay Meyirbekov – senior lecturer of domestic and foreign history department of Syrdariya University

The article examines historical destinies of the different people, who have been uprooted from their native land during deportation, repression and in the period of the Great Patriotic War. Some of these people have been returned on their historical native land in the period of Khrushchev's Thaw and others remained in the rank of the unreliable people to the Soviet Union's collapse.

Особенности социального сознания тюркских народов средневековья

Карлығаш Нурмухаметова – аспирант кафедры философии Каз НУ им. аль-Фараби

В данной статье на основе текстуального анализа сочинения Захир ад-дин Мухаммед Бабура «Бабурнама» показаны особенности исторического самосознания тюркских народов позднего средневековья, обращается внимание на социальные ценности тюрков. В конце статьи автор приходит к мнению, что вероисповедание, организация общественного строя и природно-исторически сформированное хозяйство Востока (Центральной Азии) во многом определяли принципы социальных отношений.

Features of social consciousness of Turkic people of the Middle Ages

Karlygash Nurmukhametova – post-graduate student of philosophy department of al-Farabi Kazakh National University

Features of historical consciousness of Turkic people of the late Middle Ages are shown through the textual analysis of Zakhir ad-Din Mukhammed Babur's writings "Baburnama". The emphasis is laid on social values of Turkic people. Finally, the author came to opinion that religion, organization of social order and economy of the East (Central Asia), generated by nature and through history, mainly forms the principles of social relations.

Образование Временного совета по управлению Внутренней (Букеевской) ордой и формирование административно-бюрократической системы

Сеилхан Токболат – преподаватель кафедры история Казахстана КазНПУ им. Абая

В данной статье рассматривается корреляция стратегических планов царизма с основными направлениями азиатской политики. На основе изучения источников было раскрыто своеобразие политической обстановки в Букеевской орде. В целях упразднения ханской власти и полноценной колонизации Казахстана, и в частности Букеевской орды, царская власть образовала Временный совет и ввела административные порядки (губерненскую систему).

Formation of Temporary Council about governance of the Inner (Bukeev) Horde and formation of administrative-bureaucratic system

Seilkhan Tokbolat – lecturer of history department of Kazakhstan National Pedagogical University named after Abay

Correlation of Tsarism's strategic plans with its main directions of the Asian policy is considered in the article. On the basis of sources' research, originality of political conditions in the Bukeev Horde is revealed. With a view of abolition of Khan Power and full colonization of Kazakhstan, and, particularly the Bukeev Horde, the imperial power formed Temporary Council and introduced administrative procedure (guberniya system).

Журналда басылатын қолжазбаларға қойылатын талаптар

Журнал «Қоғам және Дәуір»

Мақала мәтіні екі дана түрінде принтерден шығарылып (14 кегль, шрифт «Таймс», жол аралығы бірлік, парақ жиегі – әр жағынан 2 см) автордың (авторлардың) қолтаңбасымен бекітілуі тиіс. Әдебиеттер тізімі мәтін соңында түпнұсқа тілінде келесі тәртіппен көрсетіледі: реттік саны, автор, жұмыс атауы, дерек көзі, басылымның шығу айы мен жылы, басылу орны. Мәтіндегі сілтемелер төртбұрыш жақшалармен белгіленеді.

Басты материалмен бірге авторлық парақ ұсынылады, оған автордың (авторлардың) аты-жөні, жұмыс орны мен лауазымы, қызмет немесе жеке телефон нөмері кіреді.

Мақалалардың қолжазбасы қайтарылмайды және рецензияланбайды. Мақаланың мазмұнына автор жауапты. Редакция мақаланың жариялануы және қабылданбауы туралы шешімді өзіне қалдырады.